

- ³⁹ Рувль (Варшава, Польща). – 1922. – 17 янв.
- ⁴⁰ Павленко М. Допомога урядів Польщі і УНР біженцям із України (1921 - 1923) // Україна і Польща - стратегічне партнерство на зламі тисячоліть: Історія. Сьогодення. Майбутня перспектива. – Ч. I: Шлях України та Польщі до порозуміння. – К., 2001. – С. 272.
- ⁴¹ Шудря М. Листи Петлюри з Польщі // У 70-річчя Паризької трагедії 1926 – 1996: 36. пам'яті Симона Петлюри. – К., 1997. – С. 200.
- ⁴² Тризуб. – 1926. - № 25. – С. 28.
- ⁴³ Там само. – Спр. 1251. – Арк. 31.
- ⁴⁴ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1035. – Арк. 143.
- ⁴⁵ Детальніше див.ст.: Піскун В. Ідентитети "Україна-Батьківщина" й "український громадянин" у життєвому виборі українських політичних емігрантів (20-ті роки ХХ століття) // Історія української науки на межі тисячоліть. – С. 151-161.
- ⁴⁶ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп.6. – Спр. 7. – Арк. 163в.
- ⁴⁷ Там само. – Арк. 46.
- ⁴⁸ Там само. – Спр. 13. – Арк. 23.
- ⁴⁹ Там само. – Оп. 20. – Спр. 1824. – Арк. 36, 36зв.
- ⁵⁰ Несостоявшийся юбилей: Почему СССР не отпраздновал своего 70-летия / Сост.: А.П.Ненароков (рук.), В.А.Горный, Л.Н. Доброхотов, А.И.Кожожкина, А.Д. Котыхов, А.И.Ушаков. – Москва, 1992. – С. 105, 119.
- ⁵¹ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2478. – Арк. 16.
- ⁵² Там само. – Спр. 2480. – Арк. 8.
- ⁵³ Там само. – Спр. 2484. – Арк. 26-27.
- ⁵⁴ Там само. – Оп. 20. – Спр. 2935. – Арк. 9.
- ⁵⁵ Там само. – Спр. 2938. – Арк. 125.
- ⁵⁶ Там само. – Спр. 2464. – Арк. 13-17.

Олександр Рубльов
(Київ)

ШКІЦ ДО ІСТОРІЇ ЗАГИБЕЛІ УКРАЇНСЬКОЇ “ПОЛОНІЇ”, 1930-ті роки

Політика більшовицької влади щодо польського етносу УССР у 1920-х – на поч. 1930-х рр. мала подвійний характер. З одного боку, комуністична адміністрація, переслідуючи насамперед пропагандистські цілі, всіляко заохочувала (аж до адміністративного тиску й звинувачень у нерозумінні нагальних завдань “ленінсько-сталінської національної політики”) розвиток національної культури й самоврядування польського населення Наддніпрянської України. З другого – те саме партійно-державне керівництво ССРСР та УССР прагнуло обмежити цей розвиток жорсткими рамками офіційної ідеології, витворити “польську

пролетарську культуру” в штучних, інкубаційних умовах окремих національних районів, сільрад, мережі польських советських середніх та вищих шкіл і наукових установ (у протиприродному відриві від національного “материка” – Польської держави), а у спонтанній ініціативі самого польського населення, що не санкціонувалася згори, бачило “контрреволюцію”, “антисоветчину”, “підступи пілсудчини” тощо.

У доповіді Консула II Речіпосполитої в Києві С. Сошніцького (St. Sośnicki) до Посольства Польщі у Москві від 5 квітня 1934 р. слушно зауважувалося стосовно справжньої мети советської політики щодо польської людності СССР/УССР: “Przy ocenie polityki mniejszościowej rządu sowieckiego, w szczególności w odniesieniu do mniejszości polskiej, należy pamiętać, iż dość wysoka liczba szkół polskich bynajmniej nie świadczy o liberalizmie politycznym, gdyż programy, według których realizuje się nauka i wychowanie polskich dzieci, zawierają olbrzymi i bardzo starannie opracowany materiał, zmierzający do największego zohydzenia Rzeczypospolitej Polskiej, całej tak zw. “kapitalistycznej” kultury polskiej, jak również do całkowitego zniszczenia świadomości narodowej, według formułki “wychowanie socjalistyczne w duchu międzynarodowym, podane w rodzimym języku poszczególnych narodowości”. Ilościowy rozwój szkolnictwa polskiego, rzecz naturalna, nie przyczynia się do zwiększenia stanu posiadania polskiego (z naszego punktu widzenia) na Ukrainie, lecz jest jedynie zwiększeniem strumieni, któremi po polsku wlewa się do świadomości dzieci polskich hasła narodowej obojętności oraz międzynarodowej proletarskiej jedności do walki z kapitalistycznym światem. Akcja rozbudowy szkolnictwa polskiego może być traktowana jako akcja zmierzająca do maksymalnego zwiększenia liczby komunistów, władających językiem polskim, co z polskiego punktu widzenia bynajmniej nie może być traktowane jako zjawisko pozytywne.”¹

Тим не менш, у 20-ті рр. репресії щодо поляків СССР і УССР не набули характеру масових акцій. До того ж, силові структури, заарештовуючи того або іншого католицького священика чи рядового громадянина польської національності й звинувачуючи його, скажімо, у шпигунстві на користь Польщі (у переважній більшості випадків не маючи на це жодних підстав, хоч зрозуміло, що поодинокі випадки збирання розвідувальної інформації з боку польських спецслужб і окремих дипломатів мали місце в дійсності), діставали можливість – у разі потреби (досить часто саме вона й спричиняла арешт) – обміняти його у польських колег на членів КПП чи її автономної складової – КПЗУ, засуджених польськими судами за протидержавну діяльність. Так, 15 квітня 1929 р. політбюро ЦК КП(б)У, розглядаючи питання про обмін політв’язнів, доручило голові ГПУ УССР В.А.Балицькому

“поставити у Москві питання про обмін засуджених у Польщі активних робітників КПЗУ на засуджених нами польських контрреволюціонерів”².

Традиційним об’єктом уваги репресивних структур советської України упродовж 1920-х рр. було римо-католицьке духовенство, що зазнавало постійних переслідувань влади й мало усталений статус тих самих “польських контрреволюціонерів”. Поставивши завдання ліквідації цієї конфесії, режим робив тоді ставку на підривні, провокативні й розкольніцькі методи³. У січні – лютому 1930 р. ГПУ УССР кинуло за ґрати понад 30 ксьондзів Житомирської і Кам’янець-Подільської дієцезій (римо-католицьких єпархій), серед них апостольського адміністратора Я. Свідерського, деканів Я. Левинського і Я. Ладиго та ін. Більшість із них у травні – червні 1930 р. було засуджено до ув’язнення у виправно-трудовах таборах.

Матеріали слідства, що стосувалися 31-го обвинуваченого – 20-ти костьольних активістів та 11-ти душпастирів, було об’єднано у “Справу про польську контрреволюційну і шпигунську організацію на Правобережній Україні”. Її розглянула за зачиненими дверима надзвичайна сесія Верховного суду УССР 21–27 червня 1930 р. Судовий процес у Харкові завершився винесенням суворого вироку майже всім обвинуваченим⁴.

Але відверте й масштабне переслідування кліру й віруючих РКЦ у підсоветській Україні розпочалося лише з 1930-х рр. і наприкінці десятиліття спричинило цілковиту ліквідацію в УССР ієрархії цієї конфесії.

Об’єктом пильної уваги репресивних органів упродовж 1920-х рр. була й польська інтелігенція УССР. Влада вбачала у представниках інтелектуальної еліти польського етносу потенційних супротивників більшовицької адміністрації попри їхню декларативну лояльність до режиму та вимушену обставинами советизацію/комунізацію. Аби відстежувати внутрішнє життя й настрої польської інтелігенції, впливати на неї у потрібному напрямі, ГПУ насаджувало в цьому середовищі таємну агентуру (“секретних співробітників” – “сексотів”), заохочувало внутрішні тертя, розпалювало ворожнечу в колективах, сповідуючи відомий принцип – “divide et impera”.

Важливим об’єктом таємних спостережень була 11-та “трудова” польська школа у Києві, що разом з Польським педагогічним технікумом розташовувалася у будинку на Рильському пров. № 10. Так, 17 червня 1928 р. таємний співробітник “Озоліна” (одна з учительок) інформувала ГПУ: “Если взять в общем всех педагогов польской школы, то ничего предосудительного не видно, но, изучая их ближе, замечается много отрицательного [...]. У нас есть два солидных педагога: Вержанский и Якимович, которые работают добросовестно,

но настроение [их] антисоветское и ужасно религиозное. Каждое воскресенье и любой праздник они аккуратно посещают костел. Я узнала от родителей своих детей, что Вержанский и Якимович никогда не станут советскими, так как большевики здорово залили им сала за шкуру [...]. Интересный и подозрительный тип – это Рудницкая. Она, кроме школьной работы, активное участие принимает в местном, вечно бегает и суетится, иногда даже домой не является, но в этой суете что-то скрывается, ее очень трудно расшифровать, так как она большой дипломат. Все-таки у нее проскальзывает иногда какая-то ирония и что-то враждебное к Соввласти [...]. Вообще Рудницкую нужно изучить и проследить за ней [...]. В ближайшем будущем представлю более подробный доклад о польском комбинате в целом.”

Крім таємних співробітників, у творенні фантомних “контрреволюційних організацій” ГПУ УССР активно сприяли й добровільні помічники з місцевих комуністичних функціонерів – поляків. До них належав зокрема й директор Київського польського педтехнікуму в 1926–1930 рр. Василь Шмідт. Його виступи 1928–1929 рр. у польськомовних виданнях Києва та Москви під псевдонімами – “Aleksander”, “Świadomy”, “Stary pracownik” та ін. – з “більшовицькою критикою” колег-педагогів та місцевих комуністів-поляків створювали негативний імідж керівництву київської школи № 11 та її педагогічному колективу. Після низки перевірок, ініційованих В. Шмідтом, восени 1929 р. з посади директора 11-ї школи було усунуто Ядвігу Шумович, одну з чільних діячок польської советської школи.

Наприкінці 1930 – на поч. 1931 рр. відбулася пробна репресивна акція ГПУ УССР щодо польських педагогів Києва: 1 грудня 1930 р. було ув'язнено видавничого працівника, багатолітню співробітницю польських установ *Софію Галькевич*; 12 січня 1931 р. – учительку 11-ї школи *Діонісію Штурц*; 13 січня за ґрати потрапили вчителька 11-ї школи *Ванда Демченко*, викладач школи фабрично-заводського учнівства № 4 *Болеслав Селенко* та швейцар міського будинку народної освіти *Юліан Чая*; 14 січня – викладач фізики Київського польського педтехнікуму ім. Ф. Кона *Казимир Вержанський*, домогосподарка *Марія Закржевська-Леонтович*, учителька 11-ї школи *Людвіга Рудницка* (та сама – “інтересний и подозрительный тип” з повідомлення сексотки ГПУ) та колишня (1920–1929) директорка 11-ї школи, на той час педагог школи ФЗУ № 63 *Ядвіга Шумович*. 15 січня список заарештованих польських педагогів поповнила *Яніна Мошинська-Шнель*, вихователька дитячого будинку № 4 і за сумісництвом лекторка біології й хімії Київського медичного технікуму.

Усім ув'язненим інкримінувалося чітко не окреслене обвинувачення у “препятствовании советизации школы, воспитании учащихся в

польском повиннистическом духе, в интересах польской государственности”⁵.

І хоч репресивний апарат стверджував, що “органами ГПУ за последние годы раскрыты были ряд дел по обвинению учителей польских школ в проведении под руководством, исходящим из Польши, воспитания польской молодежи в национально-патриотическом духе, воспитания в советских школах преданных сынов польского буржуазного государства”⁶, слідству “добыть материалов для предания суду вышеуказанных лиц не представилось возможным”. Згідно з ухвалою від 22 липня 1931 р. з-під варту були звільнені Я. Мошинська-Шнель, М. Закржевська-Леонтович, Б. Селенко, В. Демченко, Д. Штурц та К. Вержанський⁷. Невдовзі було звільнено С. Галькевич (29 серпня), Л. Рудницьку та ін.

Провал сфабрикованої “справи польських педагогів” 1930–1931 рр. спричинила, очевидно, поведінка самих обвинувачуваних. Частина з них, як, наприклад, С. Галькевич чи Л. Рудницька, взагалі не визнали за собою жодних “контрреволюційних провин”. Натомість інші ув’язнені, “поступливіші” щодо вимог “слідства”, так і не подали переконливих доказів власної “антисоветської діяльності”, пересипаючи “свідчення” такими, наприклад, пасажами: “Никакой контрреволюционной группы или организации я не знала и не знаю” (Д. Штурц, 8 січня 1931 р.)⁸.

“Підвела” ГПУ й “керівник” віртуальної антисоветської організації польських викладачів Києва – Я. Шумович, яка спершу погодилася визнати власну “контрреволюційну роботу” на педагогічній ниві, але вже заявою від 21 січня 1931 р. спростувала свої попередні “свідчення”: “Настоящим заявляю, что [...] сознательная контрреволюционная работа по воспитанию польской молодежи в духе преданности Польше имела место и проводилась по 1922 г. В дальнейшем сознательной контрреволюционной работы не было. Были отдельные контрреволюционные по своему содержанию ошибки [...]. Мои заявления и писанные мною показания в части признания, что я вела контрреволюционную работу в последние годы – не соответствуют действительности, ибо сгустила краски, желая скорее закончить дело. Это моя ошибка.”⁹.

Ще категоричніша Шумович у зверненні до слідчого – якогось “товарища Шмальця” (березень 1931 р.): “Вы пытаетесь меня убедить, что я контрреволюционер, вредитель, активно действующий против советской власти. Вы требуете показаний – пусть отзывы о моей работе и моя чистосердечная исповедь будут Вам ответом! Если нет – я требую доказательств своей контрреволюционной деятельности и строгой проверки имеющихся материалов [...]. Ваш долг – раскрыть истину, а если я в этом ошибаюсь, то помните: физически растоптать меня Вы можете – я в Вашей власти, но “духовно” – не торжествуйте,

это Вам не удастся! Глубокое сознание моей невиновности, которого у меня никакие “материалы” отнять не могут, поможет мне по-большевистски пережить эту кривду и стойко вынести все последствия моего осуждения.”¹⁰

Попри заперечення ув'язненою інкримінованих їй “злочинів” та об'єктивну їх відсутність, Судова трійка при Колегії ГПУ УССР 20 серпня 1931 р. вирішила вислати Я. Шумович на 5 років до російського м.Курська¹¹. Відтоді сліди колишньої директриси 11-ї польської школи Києва загубилися. Принаймні нам, попри всі зусилля й неодноразові запити в Державному архіві СБУ, так і не пощастило дізнатися про її подальшу долю. З великою ймовірністю можна стверджувати, що після відбуття покарання вона (згідно з обов'язковими приписами репресивних органів) оселилася в якійсь російській глушині, де й була вдруге ув'язнена 1937 р. і через якийсь тиждень-другий убита відповідно до наказу наркома внутрішніх справ СРСР № 00485 від 11 серпня 1937 р.¹²

“Справа польських учителів” 1930–1931 рр. завершилася, на перший погляд, цілковитим фіаско працівників Київського оперативного сектору ГПУ УССР. Заарештованих педагогів (завдяки, очевидно, втручанню тоді ще впливових польських функціонерів-комуністів, зокрема Болеслава Скарбека) було звільнено, й вони повернулися до праці на попередні місця роботи (!).

Втім, перебування під вартою й методи “слідства” не могли не заподіяти шкоди психіці ув'язнених. Очевидно, цей “виховуюче”-заклякуючий вплив “попереджувального” арешту могли зарахувати собі до активу київські чекісти.

Сексот ГПУ “Вуйт” характеризував Л. Рудницьку невдовзі після звільнення (1932): “Последний арест и пребывание в ГПУ и ДОПр произвели на нее особенное впечатление, перекрасили ее политическую физиономию. Еще так недавно ярая “эндечка”, большая патриотка, безусловно религиозная и антисоветски настроенная гражданка – стала теперь воистину неузнаваемой. В данное время это стопроцентная советская гражданка, ссылающаяся каждые пять минут в разговоре и в своей работе (автор нескольких учебников на польском языке) на генеральную линию партии, на Сталина, Ленина и т. п., пишущая в обработанной ею хрестоматии для Трудшколы – целые гимны и оды в честь ГПУ (“мы в руках пролетариата”, “верный страж республики”, “незаменимое оружие в руках рабочего класса” и т. д. и т. д.), бросающая громы и молнии не только на контрреволюционеров, но на любого оппортуниста, “загибщика” и т. п.”.

Таємний інформатор висловлював сумнів у такій раптової советизації Л. Рудницької: “В связи с этим “перерождением” возникает

вопрос, поскольку оно искренне и правдиво? Моё глубочайшее убеждение, что это чистенькая ложь, “охранная грамота”, рассчитанная на излишнее доверие и мягкотелость некоторых из наших товарищей, занимающих ответственные руководящие посты на так называемой польской работе [...]. Это лишь неизбежная в данный момент маска, роль раскаянной грешницы – завоевать доверие. Впрочем, такую же маску одели в данное время и многие другие, покаявшиеся Марии Магдалины, вроде С. Галькевич, Василевской, Чернецкой и т. п.

Я лично никогда им не верил, не верю и не поверю, как бы искусно они ни играли роль переродившихся советских гр[ажданок], советских учительниц и воспитательниц нашей молодежи – все их помыслы, мечты и чаяния направлены на Запад, по ту сторону границы, вся эта “советская” идеология шита белыми ниточками [...]. И еще одно обстоятельство. Прежде довольно-таки болтливая Рудницкая, в данное время стала более молчаливой и, кроме общественно-советских изречений – редко что-нибудь от нее услышишь. В разговоре (в частности, на политическую тему) – чрезвычайно осторожна и сдержанна, не то, что раньше [...]. Рудницкая сильный и последовательный тип убежденного недруга СССР. Тип горячий и преданной польской патриотки.”

Отже, попри звільнення за браком доказів групи польських педагогів Києва, репресивні органи продовжували відстежувати їхні настрої, накопичувати на них “компромат”, вичікуючи лише слушної нагоди. Чекати довелося недовго.

Ситуація кардинально змінилася на поч. 30-х рр. Сталінський тоталітарний режим зміцнів, ліквідувавши будь-яку офіційну опозицію всередині країни, в т.ч. послабивши голодомором 1932–1933 рр. наймасовішу антикомуністичну соціальну верству – селянство, що зазнало мільйонних втрат. Рівночасно прихід до влади в Німеччині А.Гітлера маркував появу серйозної потенційної загрози експансіоністським планам Сталіна з боку іншого тоталітарного вождя/фюрера, сказати б, колеги-суперника. Тож не дивно, що практично синхронно – в 1933–1934 рр. – розгорнулися й поступово набирали обертів репресії проти німецької меншини УССР.

Здавалось би, поляки в советській Україні на противагу німцям забезпечені від репресій та переслідувань з огляду на суттєве поліпшення советсько-польських взаємовідносин у цей період. Як відомо, 25 липня 1932 р. між СССР та Польщею було підписано договір про ненапад, згідно з яким обидві сторони зобов'язувалися взаємно утримуватися від будь-яких агресивних дій чи нападу одна на одну, як окремо, так і спільно з іншими державами¹³. З липня 1933 р. СССР і його сусіди (Польща, Румунія, Туреччина, Персія, Афганістан, Естонія та Латвія)

підписали в Лондоні конвенцію щодо визначення агресії, де констатовалося, що всі держави мають рівні права на незалежність, безпеку, захист своєї території й вільний розвиток власного державного устрою¹⁴. З нагоди підписання конвенції міністр закордонних справ II Речіпосполитої Ю. Бек заявив: «Конвенція є логічним наслідком серії політичних актів, котрі служать базою для все більш сприятливого розвитку польсько-советських відносин»¹⁵.

Відтак Ю. Бек згодом зауважував: «Dyplomaci, politycy i wojskowi sowieccy przestali unikać Warszawy. Próby nawiązania kontaktów między światem teatralnym, artystycznym i literackim znajdowały poparcie obydwu rządów. Były to jednak [...] raczej rzeczy zewnętrzne. Pewną głębszą próbą ze strony sowieckiej był przyjazd do Warszawy w lecie 1933 roku Karola Radka, naczelnego redaktora *Izwestii* – osobistości, która w owym czasie miała w partii komunistycznej pewne znaczenie, jeśli chodzi o stosunki zagraniczne [...]. Dla Rosji pakt o nieagresji z zachodnim sąsiadem był niewątpliwie wartością samą w sobie. W tym okresie względne powodzenie reżimu oraz wiecznie istniejący uraz i obawa przed zewnętrzną interwencją w sprawy sowieckie nasuwały logiczną potrzebę zabezpieczenia Sowietów w Europie [...]. Dyplomacja sowiecka owej epoki nie była jeszcze tak pewna siebie jak następnego roku, po zainicjowanych z Paryża zaproszeniach uroczystych do współpracy europejskiej.»¹⁶.

Думку керівника МЗС II Речіпосполитої 1932–1939 рр. поділяє більшість сучасних польських істориків. Так, наприклад, С. Грегорович і М. Захаріас, розвиваючи тези Ю. Бека, наголошують: «W okresie lata i jesieni 1933 r. nastąpiło apogeum dobrych stosunków pomiędzy Polską i Związkiem Sowieckim. Tak ciepłej atmosfery i tak ożywionych kontaktów między dwoma krajami nie było ani przedtem, ani potem w całym dwudziestoleciu międzywojennym. Zjawisko to – rzecz jasna – nie wystąpiło spontanicznie, lecz było wynikiem inspiracji czynników decydujących o polityce zagranicznej w Warszawie i Moskwie. Zgodność co do tego, że zbliżenie i odprężenie korzystne jest zarówno dla Polski, jak i ZSRR nie oznaczała wcale zbieżności celów polskiej i sowieckiej polityki. O zbliżeniu decydowały powstałe w 1933 r. uwarunkowania na arenie międzynarodowej i one też sprawiały, że i w Warszawie i w Moskwie w polityce zbliżenia i odprężenia widziano przede wszystkim środek kształtowania sytuacji międzynarodowej zgodnie ze swoimi interesami politycznymi.»¹⁷.

Втім, у тоталітарній комуністичній державі політика зовнішня й політика внутрішня були незалежними одна від одної. Тимчасова “відлига” в стосунках з II Річчюпосполитою відбувалася синхронно із запровадженням жорсткішого курсу щодо польського етносу всередині СССР. Пояснювалося це політичними міркуваннями: більшовицький

режим, формально не відкидаючи пропагандистських гасел 20-х рр. із закликами до “світової революції”, фактично вже відійшов від учорашнього, значною мірою декларативного, інтернаціоналізму з тим, аби перейти на прагматичні рейки побудови казарменого соціалізму “в одній країні”. На авансцену політичного життя стрімко виходить ледь підфарбований інтернаціоналістською риторикою імперський, великодержавницький російський шовінізм з його тяжінням до уніфікації/русифікації життя держави. Як наслідок – оголошується “націоналістичним збоченням” учорашня політика “коренізації” взагалі й “українізації” зокрема. Одночасно оманлива більшовицька тактика щодо поєднання “національної форми” із “соціалістичним змістом” все виразніше підмінюється довгостроковою стратегією сполучення російського/російськомовного за формою з імперським змістом.

14 грудня 1932 р. з’явилася знакова постанова ЦК ВКП(б) і РНК СРСР “Про хлібозаготівлі на Україні, Північному Кавказі та у Західній області”. Але не про самі лише хлібозаготівлі йшлося в ній. Документ наголошував, що “замість правильного більшовицького проведення національної політики у ряді районів України, українізація проводилася механічно, без урахування конкретних особливостей кожного району, без старанного підбору більшовицьких українських кадрів, що полегшило буржуазно-націоналістичним елементам [...] створення свого легального прикриття, своїх контрреволюційних осередків і організацій”. ЦК КП(б)У і Совнаркому України “пропонувалося” “звернути увагу на правильне проведення українізації”¹⁸.

Згадка в цій ухвалі про «*легальне прикриття контрреволюційних осередків і організацій*» дала зручне універсальне знаряддя советській таємній поліції. Ним вона послуговувалася в найближчі роки при фабрикації численних «справ» українських, польських, німецьких та інших «контрреволюційних організацій», що як таке «прикриття» використовували, мовляв, будь-що – від дитячих садочків до апарату ЦК КП(б)У. (Прикметна, наприклад, «характеристика» польських установ Києва, що міститься у меморандумі Секретно-політичного відділу ГПУ УРСР щодо розгортання «слідства» у справі «ПОВ» від 7 грудня 1933 р.: «*Основными легальными базами, на которые ПОВ в Киеве опиралась в своей работе по формированию новых кадров, были институты Польской Пролетарской Культуры и Педагогический. Они служили ширмой для ведения контрреволюционной работы в легальных условиях.*». Зрозуміло, що подібне формулювання було смертним вироком для цих інституцій, що до своєї формальної ліквідації восени 1935 р. лиш агонізували упродовж 2-х років.)¹⁹

15 грудня 1932 р. Й. Сталін і В. Молотов надіслали телеграму до ЦК республіканських компартій, крайкомів і обкомів, голів СНК, край-

та облвиконкомів з вимогою терміново припинити “українізацію” в районах РСФСР, Середньої Азії та Казахстану, де компактно проживало українське населення. Синхронно зупинилась “українізація” і в самій, охопленій голодом УССР.

Самогубство 7 липня 1933 р. Миколи Скрипника – лідера “українізаційної” політики, який опікувався також національно-культурним будівництвом етнічних меншин України, – рельєфно відокремлює “великий перелом” у національній політиці сталінщини.

У тому самому 1933 р. відбуваються кардинальні зміни й у долі польського населення України.

У доповідній записці Культпропу ЦК КП(б)У “Про роботу серед польських трудящих мас УССР” (8 вересня 1933 р.) зазначалося: “Занепад роботи серед польських трудящих, брак більшовицької пильності за умов загостреної класової боротьби й зростання активності куркульських, клерикальних, націоналістичних елементів, агентів польського фашизму, посилювали вплив буржуазно-націоналістичних елементів на польських трудящих”.

За стандартними фразами про “класово-ворожі” й “шкідницькі” елементи виразно вимальовуються реальні труднощі, з якими стикалася комуністична влада у своїй національно-культурній політиці щодо польського (та й не лише польського) населення УССР.

Розглянувши 13 жовтня 1933 р. стан справ з “роботою серед польських трудящих мас УССР”, Оргбюро ЦК КП(б)У визнало його незадовільним, ухваливши в місячний термін “розробити та подати на затвердження Політбюро ЦК конкретні заходи для забезпечення рішучого перелому та посилення роботи серед польських трудящих України”. Відділам ЦК КП(б)У доручалося “зміцнити склад польських робітників, які працюють на ланках культурного фронту (клубних робітників, вчителів та ін.)” та “на керівних посадах в колгоспах, сільрадах, райвиконкомках”²⁰. Отже, увімкнули “зелене світло” кадровому перетрушуванню польських працівників. Назовні це подавалося як піклування про “зміцнення проводу національно-культурним будівництвом серед польських трудящих України”, необхідність викриття окремих “контрреволюційних” та “антирадянських” елементів.

Отже, відповідаючи на замовлення кремлівського керівництва й на тлі драматичних подій голодомору 1932–1933 рр., ГПУ – НКВС сфабрикували справу т.зв. “Польської Організації Військової” (“ПОВ”), запозичивши назву в реальної організації часів Першої світової війни, що припинила свою діяльність у 1921–1922 рр.²¹ Мозаїчна картина “митців” з НКВС мала окремі реальні фрагменти. Натомість решта – створення й діяльність “ПОВ” після польсько-советської війни 1920 р. на терені ССРСР, насамперед в Україні, мета й плани так званих

“пеовяків” – була вигадкою. Але для польського населення УССР ця “віртуальна реальність” обернулася жахливою дійсністю. Обвинувачення у приналежності до “Польської Організації Військової” відтоді й до кін. 1930-х рр. стають зручною матрицею, що нею залобки послуговувалася сталінська таємна поліція в репресіях проти польської людності СССР/УССР.

На підставі виявлених нами матеріалів висловимо припущення, що винайденню/відновленню саме такої форми обвинувачення в “контр-революційних злочинах” як приналежність до “ПОВ” несамохить посприяла ветеранська громадськість і преса II Речіпосполитої з її акцентованою, хоча й зрозумілою увагою до ювілейних урочистостей 1932–1933 рр. з нагоди пам’ятних дат в історії військових формацій (легіонів, “ПОВ”) відроджуваної в роки Першої світової війни Польської держави. Невеликі хронікальні замітки й ширші статті, численні спогади та інтерв’ю на цю тему (в тому числі також Ю.Пілсудського) займали почесне місце на шпальтах тодішньої польської преси²².

Під час нетривалої “відлиги” в советсько-польських взаєминах до згаданих урочистостей у II Речіпосполитій виявився причетним (звісно, несамохить) і сталінський режим. У вересні 1932 р., наприклад, СССР передав Польщі для перепоховання прах капітана 2-го полку польських легіонів Рудольфа Брандиса, який поліг у бою з німецьким військом під Каневом 1918 р.²³ Як дружній жест советського режиму можна розглядати й останній обмін політичними в’язнями, що відбувся 16 вересня 1932 р. на прикордонній станції Колосово. СССР передав Польщі 40 в’язнів (разом із членами їхніх родин з “батьківщини трудящих” вирвалася тоді 91 особа). Прибульці стримано оповідали про численних поляків, які утримувалися в таборах і в’язницях комуністичного режиму²⁴.

Але найбільш вражаючий жест у бік Варшави червона Москва зробила 22 липня 1933 р. Польська щоденна преса повідомляла: “Członek kolegium Komisariatu Oświaty RSFRR p. Hanecki doręczył prezesowi BBWR Waleremu Sławkowi 578 pism i dekretów z archiwów b. rządów carskich, dotyczących działalności marszałka Piłsudskiego oraz wielu jego współpracowników z okresu walk o niepodległość w latach 1885–1915”²⁵. Інформацію столичної варшавської преси доповнювали львівські газетярі: “Jak się dowiadujemy, p. Hanecki specjalnie w tym celu przybył do Warszawy i z ramienia rządu sowieckiego doręczył prez. Sławkowi te dokumenty jako dar dla Marszałka Piłsudskiego”²⁶. Це яскраве свідчення позірної польсько-советської “широї приязні” навіть до певної міри затьмарило синхронні повідомлення про початок фантастичної подорожі (санкціонованої, зрозуміло, Москвою) ад’ютанта Ю.Пілсудсь-

кого капітана М. Лепецького до місць сибірського заслання маршала 1887–1892 рр.²⁷

Разом з тим, як уже зазначалося, в тоталітарній комуністичній державі політика зовнішня й внутрішня могли при потребі здійснюватися асинхронно й, сказати б, різновекторно. Відтак тимчасове й кон'юнктурне дипломатичне зближення з II Річчюполитою “мирно” сусідило в ній з розгортанням масштабних репресивних заходів щодо польської людності ССРСР. Якщо у Варшаві 22 липня 1933 р. сталінський посланець Яків Фірстенберг-Ганецький (1879–1937)²⁸ передавав польській стороні документи Ю. Пілсудського, а ад'ютант маршала того самого дня сідав у потяг до Москви, аби звідти помандрувати до місць сибірського заслання свого патрона, то в іншому цивілізаційному вимірі (очевидно, паралельному) – у підсоветській Україні – з червня-липня того самого року розгорталися арешти осіб, яким інкримінувалася приналежність до “контрреволюційної” підпільної “ПОВ”, створеної і спрямовуваної, мовляв, Ю. Пілсудським, який у матеріалах обвинувачення аж ніяк не виглядав особою, котру офіційна Москва вшановувала на міждержавному рівні, зокрема також як відомого борця з російським самодержавством. Через таємні військові курси при Виконкомі Комінтерну в Москві, що навчали слухачів – представників зарубіжних компартій – теорії і практиці збройних повстань, методиці розкладання “збройних сил буржуазії”, підривної справі, тактиці вуличних і партизанських боїв тощо, впродовж 1931–1932 рр. пройшло 194 особи, в т.ч. 56 поляків. Випускників повертали на батьківщину для диверсійної та терористичної діяльності. 27 лютого 1934 р. (саме тоді, коли розгорталися складні перипетії советсько-польських взаємин на міждержавному й дипломатичному рівнях) КПП дістала директиви Політсекретаріату Виконкому Комінтерну про роботу у війську, де Москва через контрольований нею Комінтерн доручала польським комуністам активно готувати армію до боротьби на повалення державного ладу II Речіполитої, що принципово суперечило польсько-советським двостороннім домовленостям та угодам, досягнутих на міждержавному рівні.²⁹

Майже одночасно друковані советські видання, сказати б, “для внутрішнього вжитку”, продовжували публікувати матеріали, де у звичному агітпропівському ключі викривалася спільна боротьба “української буржуазії та польських поміщиків” з більшовиками, що її знаряддям виступали зокрема й польські легіони в Україні³⁰. В річищі подібних настанов досліджувалася тема “Польські легіони в Україні 1917–1918 рр.” і в Інституті польської пролетарської культури при ВУАН³¹.

Очевидно, що сукупність вищенаведених чинників і наштовхнула комуністичну таємну поліцію на думку повернутися на “польській ділянці” своєї репресивної діяльності до призабутих часів поч. 1920-х рр., коли ЧК – ГПУ жорстоко поборювало реальну “Польську Організацію Військову”, захопивши (і переважно стративши згодом) на Волині більше 100, а в самому лише Києві понад 200 “пеовяків”³². Колишній головний комендант “Komendy Naczelnej III (“Wschód”)” “ПОВ” Генрик Юзевський (1892–1981) пригадував ці втрати: “K[omenda] N[aczelna] III w okresie “bolszewickim” poniosła duże straty, zaparowało zmęczenie i wyczerpanie [...]. Kiedy wojsko polskie zajęło Kijów (1920 r. – O. P.), z K. N. III pozostał krwawy strzęp [...]. Na klepsydrze żałobnego nabożeństwa za poległych peowiaków K. N. III było sto dziewiętnaście nazwisk. Prawie wszyscy zabici w okresie “bolszewickim”...”³³.

Але тепер, на початку 1930-х рр. за браком у советській Україні реальних членів “ПОВ” ГПУ УССР використовувало вигадану приналежність до неї як зручну формулу обвинувачення. Нагадаємо, що під час групової “справи” 1930 р. римо-католицьке духовенство оскаржувалося лише в нечітко окресленому “вихованні віруючих у польському патріотичному дусі”; польським педагогам у 1930–1931 рр. інкримінувалося таке саме невизначене “перешкоджання советизації школи, виховання учнів у польському шовіністичному дусі, в інтересах польської державності”. Проте ані ксьондзам, ані польським учителям на той час не закидалася приналежність або співучасть у діяльності нелегально-фантомної “ПОВ”.

Ще в грудні 1930 р., коли ГПУ УССР нібито викрило в республіці всеукраїнську організацію, котра провадила “підготовку всеукраїнського збройного повстання”, що мало розпочатися рейдом “петлюрівських партизанських загонів із Польщі”, торуючи таким чином шлях іноземній інтервенції, міфічна організація дістала кострубату назву – “Шпигунсько-диверсійно-повстанська контрреволюційна організація II відділу польського Головного штабу”³⁴.

Очевидно, що з точки зору “зручності” використання в “оперативно-чекістській роботі”, лаконічна назва “ПОВ” мала значні переваги, крім того, й звучала як постріл. Відтак стандартне обвинувачення у приналежності до “Польської Організації Військової” стало ледь не єдиним річищем, по якому спрямовувалися репресії тоталітарного режиму проти польської людності УССР.

Отже, в 1933–1934 рр. за причетність до “ПОВ” на Правобережній Україні лише Київським обласним управлінням ГПУ УССР було заарештовано 114 осіб, з яких 70 дістало різні терміни ув’язнення або було страчено, а решту – 44 – звільнено за недоведеністю складу

злочину (що, звісно, не давало гарантій від репресій надалі). За іншими даними, до травня 1937 р. органами Управління державної безпеки НКВС УССР у “справі” “ПОВ” було ув’язнено 225 осіб (не рахуючи одинаків), з яких 2-х стратили, а 211 дістали різні терміни таборів та заслання. Втім, вважаємо, що ці дані істотно применшені й не віддзеркалюють повної картини репресивних дій у “справі” “Польської Військової Організації”. Так, лише у “справі” т.зв. Подільської філії “ПОВ” загалом “проходило” 511 осіб, запідозрених у приналежності до організації чи заарештованих.

8 липня 1933 р. керівник ГПУ УССР В. Балицький надіслав секретареві ЦК ВКП(б) Й. Сталіну та заступникові голови ОГПУ Г. Ягоді меморандум про перші кроки його відомства щодо викриття в Україні “Польської Військової Організації”: *“Нами раскрыта и ликвидируется “Польская Военная Организация” (“ПОВ”), проводившая широкую шпионскую и контрреволюционную националистическую работу на Украине [...]. Созданная в свое время ПИЛСУДСКИМ и возрожденная им после майского переворота – “ПОВ” за последние годы развила большую активность в своей работе. Нами пока арестовано 22 участника организации [...].*

По их показаниям, работой “ПОВ” руководит центр, который находился раньше в Киеве, затем в Минске, а сейчас в Москве.

Центр имеет сектора: Сектор “А” – ведет националистическую и религиозную пропаганду, вредительскую и разложенческую работу в культурных учреждениях, связанных с польским населением, а также широкую вербовку в организацию.

Сектор “В” – занимался организацией политического, экономического и военного шпионажа, в особенности в пограничных районах.

Сектор “С” – прямого действия, в задачу которого входит организация диверсий, порча связи и транспорта и создание в пограничной полосе массовых эмиграционных настроений, с целью поддержания там напряженного состояния.”

Далі повідомлялося, що при центрі “ПОВ”, мовляв, діють “технічний відділ”, що відповідає за зв’язок з польськими консульствами та Генеральним штабом Польщі, переправи на кордоні, фінансування тощо; “Бюро інформації”, що забезпечує контроль і спостереження за нелегальною “Українською Військовою Організацією”, а також постачає за кордон відомості про ситуацію на селі УССР та настрої компартій Польщі й Західної України і т.ін.

Балицький інформував Москву, що вже “викрито” осередки “ПОВ” у Житомирі, Бердичеві, Проскурові, Білій Церкві, Кам’янці-Подільському, Шепетівці, Мархлевському районі...³⁵.

Схема “підривної діяльності” “ПОВ”, за “оперативно-чекістською” версією, була приблизно такою. Для обґрунтування непорушності тогочасних кордонів Польщі, доведення історичних прав на українські землі (йшлося про кордони Польщі 1772 р.) та створення потужної людської бази, спроможної взяти збройну участь під час майбутньої війни проти ССРСР і діяти в тилу РСЧА, – “ПОВ” нібито розгорнула через свої осередки активну роботу щодо полонізації українського населення, штучного завищення кількості поляків в УСССР, необґрунтованого створення польських адміністративних і культосвітніх інституцій, керівництво якими захоплювали члени “ПОВ”. Стверджувалося, що найвизначніші “пеовяки” “пролазили з шкідницькою метою” до компартії, захоплюючи вирішальні ділянки “польської партійної й радянської роботи”.

Таким був стислий зміст “орієнтування” щодо “контрреволюційної польської роботи”, що в 30-х рр. розсилалося Управлінням держбезпеки НКВС УСССР усім керівникам обласних управлінь, округових відділів НКВС, начальникам особливих відділів військових корпусів Київського та Харківського військових округів, командирам прикордонних загонів НКВС УСССР. Отже, кожен з керівників цих підрозділів націлювався (“орієнтувався”) на посилені пошуки “пеовяків”, а знайшовши (за відсутності таких – вигадавши) їх, мав збагатити надіслану згори схему місцевим матеріалом. Відтак упродовж 30-х рр. у республіці сфабриковано декілька “справ” т.зв. “обласних центрів ПОВ”.

“Теоретична” частина згаданого “орієнтування” як інтродукція включалася до обвинувальних висновків у “справах” абсолютної більшості осіб, заарештованих за причетність до “ПОВ” у 1933–1934 рр. (з незначними відмінностями). З огляду на його важливість подаємо цей вступ повністю мовою оригіналу: *“Органами ГПУ раскрыта и ликвидирована контрреволюционная организация, именованная – Польская Военная Организация (“ПОВ”), которая вела активную шпионскую, диверсионную, террористическую и повстанческую работу, с целью свержения диктатуры пролетариата на Украине, отторжения УССР от Советского Союза и захвата ее польским империализмом.*

Созданная в 1915 г. ПИЛСУДСКИМ, “ПОВ” с 1918 г. развертывает на территории УССР, особенно на Правобережье, широкую шпионскую, повстанческую и диверсионную работу, являющуюся составной частью подготовки похода польских помещиков и буржуазии на Украину и оккупации Правобережья 1920 г.

В целях маскировки своей работы и создания легальной базы для своей деятельности "ПОВ" широко практикует вливание своих активных членов в ряды коммунистической партии.

Следствием установлено, что еще в 1919 г. при руководящем участии членов "ПОВ" была создана в Киеве так называемая Польская рабоче-крестьянская коммунистическая партия, через которую проникли в ряды КП(б)У руководящие кадры "ПОВ".

Следствием также установлено, что организация широко практиковала внедрение своих членов в компартии Польши и Западной Украины, которые проводили в рядах этих партий провокационную работу, а потом, под видом политэмигрантов, перебрасывались в СССР – для шпионской диверсионной работы, пополняя кадры "ПОВ" на территории Советского Союза.

Оправившись после ликвидации органами ЧК в 1921 г., "ПОВ" налаживает организационные связи, перестраивает свои ряды и восстанавливает деятельность организации.

Следствием установлено, что деятельность организации особенно активизируется после майского, в 1926 г., фашистского переворота ПИЛСУДСКОГО.

Организация развернула широкую шпионскую, диверсионную, террористическую, вредительскую и повстанческую работу, имея основной своей задачей подготовку интервенции со стороны Польши и поднятие вооруженного восстания в момент интервенции.

Опираясь на польские национальные и культурные учреждения, которые служили легальным прикрытием деятельности организации и базой концентрации ее основных кадров, "ПОВ" развернула широкую работу по насаждению ячеек организации в Киеве и на периферии, особенно в пограничной полосе. "ПОВ" работала под руководством II-го Отдела Польгенштаба, поддерживая систематические связи с заграницей через посредство польских дипломатических представительств в СССР, путем посылки специальных курьеров и по каналам связей, которыми располагали члены организации, проникшие в ряды партии и занимавшие ответственные государственные должности."

Далі обвинувальний висновок містив відомості про конкретну "контрреволюційну, терористичну, шпигунську діяльність" певної особи, якій інкримінувалася приналежність до "ПОВ".

В узагальнювальному "Обвинительном заключении по делу контрреволюционной шпионской организации, именованной "Польская Организация Военная" ("ПОВ)", підписаному у квітні 1934 р. головою ГПУ УССР В. Балицьким, не було забуто й сфабриковану в 1930–1931 рр. "справу" польських педагогів Києва. В шостому розділі

документу – “Контрреволюційна шкідницька робота на культурному фронті” - згадувалося: *“С целью охвата своим влиянием, для подготовки кадров контрреволюционной, националистически настроенной молодежи, которая могла быть использована в момент восстания, ПОВ насаждала в польских школах в качестве учителей своих членов [...]. Польская школа в Киеве № 11 являлась базой крупной повязкой ячейки во главе с активным старым членом ПОВ ШУМОВИЧ. Ячейка школы втягивала в организацию молодежь, держала связь с Польшей, занималась переправой нужных людей через кордон и т. п. Эта ячейка объединяла значительные силы польского контрреволюционного учительства Киева.”*

І далі, переходячи до “філософського” узагальнення “контрреволюційної діяльності” педагогів польських шкіл загалом, у документі категорично стверджувалося: *“Проникнув в школы в качестве преподавателей, члены ПОВ вели работу по националистическому воспитанию польской молодежи старших групп (16–17-летнего возраста)”*³⁶.

Таким чином, на підставі наявного матеріалу, можна зауважити, що репресій за вигадану приналежність до “ПОВ” зазнавали, насамперед, активісти польської роботи в ССРСР/УССРСР, тобто партійні, советські, редакційно-видавничі, культосвітні працівники, заангажовані у проведення “коренізації” серед польського населення й будівництва “польської пролетарської культури”.

“Справа” польських педагогів Києва 1930–1931 рр. слугувала для ГПУ зручним репресивним прецедентом, а фактично реабілітовані за нею вчителі були першими кандидатами на арешт. Так, 10 квітня 1933 р. Особливе відділення Київського обласного відділу ГПУ УССРСР на підставі того, що Л. Рудницька – *“польская патриотка, бывшая воспитанница осужденной за контрреволюционную деятельность Шумович; семья Рудницкой выбыла при ее содействии в Польшу, куда сама стремится выехать”*, – ухвалило завести на неї “справу-формуляр” і взяти на облік як “польську активістку”. 13 червня 1933 р. було виписано ордер № 201 на арешт Л. Рудницької...

Методи “слідства” були традиційними: свідчення ув’язнених із запереченням інкримінованих їм “злочинів” не оформлялися протоколами. Так, у кримінальній справі тієї самої Рудницької наявна лакуна, що охоплює 4 місяці перебування під вартою – від червня до жовтня 1933 р.³⁷ Лише 28 жовтня 1933 р. колишній лектор Київського польського педінституту Л. Рудницька, звертаючися до Колегії ГПУ УССРСР, нарешті декларувала: *“Желая искренне и чистосердечно покаяться перед Советской Властью и совершенно новым человеком вернуться к труду и работать в интересах нового социалистического общества – признаю себя виновной в том, что я являлась членом*

контрреволюционной организации ПОВ [...]. Целиком и решительно рву с контрреволюцией и прошу Советскую Власть и органы ГПУ дать мне возможность искренним и преданным трудом оправдать перед Властью и обществом совершенные мною преступления и ошибки. Подробные и полные показания о контрреволюционной деятельности организации ПОВ и своей лично деятельности дам дополнительно.”³⁸.

У справі С. Галькевич зберігся рапорт керівництву співробітників Київського обласного відділу ОГПУ про знищення їхньою “підопічною” щойно складеної заяви з визнанням своєї приналежності до “ПОВ”: “18 сентября с[его] г[ода] в процессе допроса обвиняемой Галькевич Софьи Казимировны, последней было написано заявление на имя коллегии ОГПУ, в котором она сообщала, что является членом польской к[онтр]р[еволюционной] организации и хочет дать подробные показания о проведенной ею к[онтр]р[еволюционной] деятельности, но вскоре, изменив почему-то это решение, – заявление порвала”³⁹. Потрібно для слідства заяву С. Галькевич написала лише місяць по тому – 21 жовтня 1933 р.⁴⁰

Одного з перших за приналежність до “Польської Організації Військової” було репресовано активного діяча “коренізації” поляків в Україні *Болеслава Скарбека*, колишнього керівника Польського бюро (Польбюро) ЦК КП(б)У, директора Інституту польської пролетарської культури при ВУАН у Києві⁴¹. Діяльність Б. Скарбека в 1917–1920 рр. докладно висвітлено у піонерських для свого часу публікаціях П.М. Калениченка, присвячених польським “інтернаціоналістам” в Україні⁴².

7 серпня 1933 р. В. Балицький повідомляв Й. Сталіна та Г. Ягоду: *“У процесі подальшого слідства у справі “Польської Військової Організації” [...] все більше з'ясовується роль Зав. Польсекцією Чернігівського обкому КП(б)У СКАРБЕКА як одного з основних і найстаріших керівників цієї організації в Україні [...]. Вважаю за необхідне СКАРБЕКА заарештувати.”*

На протигагу позапартійним жінкам Л.Рудницькій та С.Галькевич, які “тримали паузу” впродовж 3-х–4-х місяців, відкидаючи інкриміновані їм “злочини”, дисциплінований комуніст Б. Скарбек уже 19 серпня 1933 р. (четвертого дня після арешту) склав потрібну заяву: “Будучи арестованим органами ГПУ, я проанализировал все свое прошлое и пройденный мною путь. Заявляю, что арест считаю совершенно правильным. В партию я вошел, не изжив полностью мелкобуржуазной и националистической идеологии, с остатками пепезовских традиций. Именно это и толкало меня на путь контрреволюционной практики: 1) Предупреждения в 1919 г. [...] певяцкого подполья о предстоящем провале; 2) Работая в Зафронтбюро, благодаря необес-

печенности условий сохранности конспиративных документов, я допустил пропажу (кражу) списка товарищей, работавших в польском подполье, что закончилось провалом ковельской организации и расстрелом ряда коммунистов; 3) Отсутствия должного реагирования на проявления работы контрреволюционных элементов; 4) Предоставления возможности использовать меня как ширму и ходатая за враждебные элементы; 5) В процессе моей партийно-советской работы покровительствовать враждебным элементам; 6) Это, наконец, привело к тому, что я дал возможность внедриться в аппарат враждебным элементам, которые вели свою контрреволюционную работу.

Одновременно я считаю необходимым заявить в порядке абсолютного политического разоружения, что наряду со всеми указанными выше проступками наибольшим является то, что я не вскрыл известные мне пеовяцкие остатки. Констатируя изложенное, заявляю, что приму все меры к наиболее полному вскрытию совершенных мною преступлений, а также к выявлению контрреволюционной работы других лиц, для чего приступаю к даче добровольных откровенных показаний.⁴³

На XIII пленумі Виконкому Комінтерну наприкінці 1933 р. секретар ЦК КП(б)У М. М. Попов, тавруючи “агентуру польського фашизму” в Україні, яку, мовляв, викрили органи диктатури пролетаріату, зазначав: *“Серед цієї агентури виявилися деякі “комуністи” з Польщі, наприклад Скарбек, який [...] був агентом польських фашистів. Він був заарештований в серпні 1933 р. [...], перебуваючи в момент свого арешту на роботі завідувача чернігівського культпропа.”*⁴⁴. Нарком освіти УССР В. Затонський повідомляв на листопадовому об’єднаному пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У 1933 р.: *“В деяких інститутах, як, приміром, в Інституті польської культури, залишився незаарештований лише один комуніст. Весь склад інституту від директора до судомийки був підібраний цілковито “одностайно”. Серед них дехто мав партквиток в кишені, дехто не мав, але всі вони були членами контрреволюційної організації.”*⁴⁵.

Особливість акцій проти польського населення України 1933 р. полягала, зокрема, в тому, що справа т.зв. “ПОВ” розгорталася паралельно зі справою “УВО” – “Української Військової Організації” (також сфабрикованою ГПУ УССР). Умовні учасники останньої переважно були етнічними українцями – уродженцями Східної Галичини. Вони не лише володіли польською мовою (що само по собі вже було підозрілим в очах більшовицької влади), а й листувалися зі своїми родичами у “буржуазно-поміщицькій Польщі”. Отже, крім “української націоналістичної роботи” їм закидалася й належність до “агентури польської розвідки”⁴⁶. У слідчих матеріалах виникло й відповідне формулювання – “блок польської і української контрреволюції”

в УСССР. *“Ми знаємо, що українська націоналістична контрреволюція провадила свою підривну роботу в тісному союзі з польськими буржуазно-націоналістичними елементами, які викриті в справі “Польської військової організації” (ПОВ)”*⁴⁷, – проголошував на XII з’їзді КП(б)У той самий В. Балицький.

Починаючи з 1933 р. хвилі репресій щодо польської нацменшини УСССР наростають. Наприкінці 1933 – на поч. 1934 рр. було сфабриковано “справу” Вінницького (Подільського) обласного центру “ПОВ”, за якою було засуджено 52 особи, переважно місцевих культосвітніх працівників. Скарга до “Головного прокурора ССССР із спецсправ тов. Когана” одного із засуджених – *А. Григоровича*⁴⁸ – дозволяє простежити, як фабрикувалася неіснуюча місцева організація “ПОВ”, зазирнути до “технологічного цеху” слідства.

Заарештований 4 листопада 1933 р., він спочатку вперто відкидав висунуті проти нього обвинувачення, аргументовано доводив їх абсурдність. Тоді почався психологічний тиск на в’язня. Слідчий запропонував А. Григоровичу схему-конспект, за якою той мав розповідати про свою участь у Вінницькій “ПОВ”. Підключили й тих заарештованих, які вже співпрацювали зі слідством. Коли новоприбулий потрапив до камери, його привітали вигуком: *“Ось і запланований воєвода “ПОВ” з’явився, зараз вже справа піде!”*. Сусіди за камерою блискавично подали товаришеві з недолі перелік Вінницького осередку організації й накреслили план, що, про кого і як слід писати в зізнаннях. Психологічна обробка тривала під акомпанемент нагадувань, що Григорович член партії, отже – людина політично свідома, якій слід розуміти, що йдеться про допомогу у політичній акції, спрямованій проти Польщі, що це державна необхідність і т.п.

Після того, як А. Григорович під тиском слідства врешті-решт дійшов висновку, що фабрикація справи обласної “ПОВ” є *“політичною демонстрацією великої державної ваги”* і згодився давати потрібні свідчення, його звели з іншими в’язнями для узгодження зізнань. При тому траплялися трагікомічні випадки. Так, суперечки виникли щодо часу утворення “осередку ПОВ” у Бердичеві. Тамошній “провідник” стверджував, що ініціював це створення Григорович 1930 р. “Коли я почав заперечувати, – згадував останній, – що 1930 р. це ніяк не могло відбутися, почали торгуватися й зупинилися на 32 році”. Інший підсудний – *Я. Гольд*⁴⁹ – “розвів таку теорію у своїх зізнаннях, що треба заарештувати майже всіх поголовно”. Як зазначав А.Григорович, “тоді нас посадили до однієї камери, де ми писали два дні поспіль. Коли я прочитав його свідчення, я сказав йому: “Слухай, Гольде, нащо ти брешеш, адже ти член партії?”. Він мені сказав: “Невже ти такий

дурень, не зрозумієш у чому справа. Адже все це дипломатія, політичний вексель (?!) Польщі...”⁵⁰.

У такій атмосфері, якщо не дружньої, то принаймні творчої співпраці (ледь не за системою Станіславського) відбувалося слідство й фабрикувалася справа Вінницького (Подільського) центру “ПОВ” наприкінці 1933 – на поч. 1934 рр.

Історія зберегла прізвище особи, яка спрямовувала слідство у справі цієї міфічної організації, “утворювала” її осередки у містах і містечках області, розсаджувала в’язнів по камерах так, щоб ті, хто не зізнався, були в товаристві осіб, які співпрацювали зі слідством. Та сама людина стежила за узгодженістю зізнань арештованих, турбувалася, щоби “пеовяки”, які, за сценарієм, мали бути знайомі не один рік і здійснити спільно чимало “контрреволюційних акцій”, урешті зустрілися й познайомилися (якщо не були до того часу знайомі) хоча б у кабінетах слідчих чи камерах ГПУ. Цим “режисером” був в.о. начальника Секретно-політичного відділу (СПВ) Вінницького обласного ГПУ *Соломон Брук*⁵¹.

Коли А. Григорович потрапив до кабінету керівника СПВ, то першими словами господаря були: “Якщо Вас заарештовано органами ГПУ, Вам слід бути маленьким”. Це треба було розуміти так: ви не в себе на роботі, а в ГПУ, отже, слухайте й виконуйте, що скажуть.

“Заявляю, що ніколи не перебував в організації ПОВ, і осіб, які належать до такої, не знаю. Я був найпідступнішим чином спровокований, – наголошував А. Григорович. – Я підписував неправду. Я давав свідчення прокурору неправильно. Я визнаю себе винним у тому, що я як член партії не мав мужності по-більшовицьки вдарити по всій цій брехні перед прокурором. Я не вмів себе відстояти й довести не лише ГПУ, а й партії, що не я контрреволюціонер і що я вважаю це найбільшою своєю помилкою, припущеною мною на 56-му році мого життя.”

Завершувалась апеляція словами: “Мимоволі питаю себе, що за правосуддя, невже органи ГПУ повірили всій цій неправді, й зараз усі поголовно нарікають, що ця система – вигадка [...]. Працівники ГПУ поставилися до цього по-бюрократичному, суто формально, не розбираючи, хто винний, хто невинний [...]. Партія про це не знає, а треба, щоб партія знала. Такі методи роботи слідства дискредитують партію та органи ГПУ.

Я прошу Вас розібрати мою справу, повернути мене до лав робітничого класу, з якого я вийшов, надати мені можливість продовжувати працювати разом з усіма трудящими ССРСР й вести остаточну класову боротьбу за побудову соціалізму. Я знемагаю у неволі вже шість місяців. Сил більше немає [...].”⁵².

Лук'янівська в'язниця, в якій 20 квітня 1934 р. склав вищезгадану заяву А. Григорович, стала місцем зустрічі засуджених "пеовяків". Для багатьох з них саме тут настав момент істини, коли з'ясування подробиць кожної індивідуальної "справи" й мотивів подання неправдивих свідчень уможливило (принаймні частково) реконструкцію механізму фабрикації "справи" "Польської Військової Організації" в УССР.

Так, Чеслав Снадський (до арешту 7 липня 1933 р. – заступник директора Польського педагогічного інституту в Києві) згадував 23 березня 1956 р.: "После окончания всего дела в 1934 г., когда нас всех перевели из внутренней тюрьмы ГПУ в Лукьяновскую тюрьму для отправки этапом, во время прогулки [...] я встретился с Политуром, а позже с Добжинским. Оба они до ареста были крупными партийными работниками [...], а после ареста по делу так называемой "ПОВ" они были главными творцами всех показаний по этому делу. Политура и Добжинского я спросил в упор, правда то, что они писали, что существовала контрреволюционная организация у нас среди коммунистов. Оба они твердо мне заявили, что все это ложь, выдумка и что все сфабриковано по заданиям следователей ГПУ.

Я их пристыдил, что как же они, старые коммунисты, не выстояли, сдались и стали писать чушь, погубив себя и многих молодых преданных коммунистов. Оба они мне ответили, что если бы они не дали этих показаний, их бы расстреляли, но что хуже всего, что искалечили бы на всю жизнь, а главное, что им тоже внушили, что это нужно для партии.

В Лукьяновской тюрьме я оказался в одной камере с Модзелевским, Кржижевским, Ильницким и другими [...]. Все они мне то же самое сказали, что Политур и Добжинский, что написали на себя и других лиц ложь."⁵³

У Лук'янівській в'язниці Ч. Снадський зустрів і групу привезених з Вінниці засуджених у "справі" Подільської філії "ПОВ", своїх знайомих – колишнього завідувача Польбюро Вінницького окружкому КП(б)У – А. Григоровича (автора вищезгаданої заяви), викладача математики Пакульського: "Но еще больше было мое удивление, когда я узнал [...], что под нажимом и угрозами следователей они также понаписывали на себя всякой лжи, аналогичной нашей, и в том числе много всякой фальши понаписывали и на меня, сделав из меня чуть ли не вождя Винницкой областной контрреволюционной организации"⁵⁴.

У своїй заяві до голови Комісії партійного контролю при ЦК ВКП(б) М. Єжова (sic!) з Карагандинського табору НКВС від 24 серпня 1935 р. та у свідченнях під час реабілітації Ч. Снадський докладно з'ясував, яким чином "слідство" змусило особисто його до неправдивих зізнань і, зокрема, якою була техніка їх написання: "Аби

визначити вигадані завдання контрреволюційної організації, Борисов (слідчий. – *О. Р.*) дав мені доповідь Косіора на пленумі ЦК КП(б)У (20 листопада 1933 р. – *О. Р.*), де він викладав сутність “УВО”. Я використав у своїх свідченнях характеристику “УВО” зі змінами для “ПОВ”, зокрема, відторгнення України від ССРСР та інші моменти. Крім цієї доповіді, я зі свідчень Козиндо (аспірант Київського польського педінституту. – *О. Р.*) переписав питання викривлення національної політики партії і Советської влади. Про збирання відомостей для передавання за кордон, про зв’язки з контрреволюційними організаціями інших міст і т.п. диктував особисто Борисов. Таким чином, під диктовку Борисова була сфабрикована політична програма, що її було покладено в основу мого обвинувачення.”⁵⁵.

Після низки арештів у 1933 р. і наступного року тривали арешти визначних та рядових “пеовяків”, тобто відомих керівників і звичайних собі функціонерів національно-культурної роботи серед польської людності УСССР. Так, 2 квітня 1934 р. за приналежність до “ПОВ” було ув’язнено й невдовзі засуджено колишнього співробітника Польбюро ЦК КП(б)У *Йосипа Теодора*⁵⁶; 13 грудня того самого року за ґратами опинився колишній заступник голови ЦКНМ при ВУЦВК, “хрещений батько” Мархлевського району *Ян Саулевич*⁵⁷.

Методи “слідчої роботи”, внаслідок яких було сфабриковано “справу” “ПОВ”, викривалися в низці заяв до державних і партійних органів, що надходили з таборів від засуджених “пеовяків”. Більшість таких звернень так і залишалися без відповіді. Але одній з таких заяв судилась інша доля.

3 лютого 1936 р. в’язень Біломорсько-Балтійського комбінату НКВС ССРСР Броніслав Берг в Управлінні ББК на станції Медвежа Гора написав звернення до Генерального секретаря ВККІ Г.Димитрова, що починалося так: “Я колишній член ВКП(б) і компартії Польщі [...]. Понад 5 років я сидів у в’язницях фашистської Польщі за приналежність до КПП. Від 1927 р., тобто після приїзду до ССРСР, я працював переважно на керівних роботах у редакціях польських газет у Києві, Проскурові, Москві й маю низку добрих відгуків про мою роботу ЦК КП(б) України й Вінницького обкому партії. У теперішній час я перебуваю у Медвежгорському виправно-трудовому таборі, куди мене заслали на 5 років [...] за нібито “контрреволюційну діяльність”, що її я проводив.”⁵⁸.

Однак заявник звертався до Г. Димитрова не в особистій справі, а з “надзвичайно важливого питання”, що стосувалося КПП: “Як Вам відомо, впродовж останніх двох років було заарештовано в Україні кількості комуністів та безпартійних поляків, в тому числі дуже багато політемігрантів з Польщі. Арештованих, у тому числі й мене, обвину-

вачують у приналежності до польської контрреволюційної організації “ПОВ” (так звана група Скарбека).”⁵⁹. Далі скаржник змальовував специфічні методи “слідства” у “справі” “ПОВ”, відомі йому на власному досвіді та від колег-в’язнів: “Т.”, туберкульозного, добу тримали у ванні з холодною водою, погрожували розстрілом; “Д.” допитували “конвеєрною” системою три доби поспіль, не виводячи з кабінету для прийому їжі, відправлення фізіологічних потреб, не дозволяли спати і т.ін.; “П.” подав брехливі свідчення, що є членом Вінницької обласної “ПОВ”, і разом з іншими такими самими “пеовяками” підтвердив ці вигадки перед наркомом внутрішніх справ УССР В. Балицьким. Заявник із зрозумілих мотивів, аби не “підставляти” товаришів, не називав їхніх прізвищ, вживаючи натомість криптоніми.

“Тов. Дмитрієв (тобто Дмитров. – *О. Р.*), це далеко не все, що мені відомо по цій справі, але ж я знаю тільки частину цієї справи [...], – наголошував в’язень. – Це правда! [...] Група слідчих НКВС УССР, використавши геройський мундир чекістів (sic!), шляхом використання неприпустимих методів допитів, штучно створила цю справу.

Які результати? Брутально порушено революційну законність, брутально викривлено ленінську національну політику, дискредитовано сотні кращих активістів, комуністів-поляків, підло ошукано керівництво КП(б) України, створено таку провокаційну справу, що дрейфусіада та азефщина залишилися далеко позаду.”

Б. Берг просив Г. Дмитрова довести зміст його листа до відома Політбюро ЦК ВКП(б), наголосивши насамкінець: “Дорогий тов. Дмитрієв. Цю справу знає вже багато людей, і тому вона потребує якнайскорішого реагування, аби не набула форми серйозної компрометації партійних і советських органів.”⁶⁰

Г. Дмитров переадресував скаргу кандидатів в члени ВККІ М. М. Попову, який, у свою чергу, як секретар ЦК КП(б)У звернувся за поясненнями до відповідного відомства. Відповідь не забарилася. Підготував її 20 лютого 1936 р. начальник Особливого відділу УДБ НКВС УССР і КВО старший майор державної безпеки М. Александровський. Її головним змістом була турбота про заплямовану честь “геройського мундира чекістів”: “*1. Заява БЕРГА, неправдива й наклепницька, розрахована на провокування партійних інстанцій.*

Перебуваючи під слідством, БЕРГ писав аналогічні заяви. Ці заяви розбиралися Спец[іальною] Прокуратурою. БЕРГ допитувався, і йому давалися очні ставки з іншими арештованими у присутності Прокурора.

У даній заяві він бере на себе роль “захисника” всіх засуджених у 1933 р. контрреволюціонерів у справі “ПОВ”.

2. Методи слідства, зазначені БЕРГОМ, ніколи не застосовувалися й не могли застосовуватися (sic!) [...].

4. Народний Комісар Внутрішніх Справ України тов. БАЛИЦЬКИЙ ніколи арештованих по Вінницькій групі "ПОВ" не приймав і їх не бачив".

Завершувалася відповідь-відписка категоричним резюме: "У даному разі ми безумовно маємо справу з непримиренним ворогом, який намагається будь-якими методами "врятувати становище."⁶¹...

9 грудня 1934 р. на підставі телеграми ЦК ВКП(б) ухвалено таємне рішення Політбюро ЦК КП(б)У щодо німецьких та польського районів України, що започаткувало широкомасштабні репресії проти цих нацменшин. Терміново створена комісія мала протягом 7-ми днів (тижня!) ретельно переглянути керівний склад районів та накреслити заходи щодо національних шкіл зазначених адміністративно-територіальних одиниць. Відповідні обкоми КП(б)У повинні були негайно відрядити до національних районів керівних працівників, які мали би "пояснити" населенню, що советська влада "не стерпить щонайменших спроб антисоветської діяльності або агітації й не зупиниться перед тим, щоби відмовити у праві проживання в ССРСР, або вишле всіх осіб, які ставляться нелояльно до советської влади, у віддалені місця ССРСР"⁶².

20 грудня 1934 р. Політбюро ЦК КП(б)У в постанові "Про переселення з прикордонних районів", наголошувало зокрема, що у прикордонних районах з компактними масами польського й німецького населення потрібно визначити села, звідкіля слід виселити одноосібників, які "злісно не виконують своїх зобов'язань перед державою, і тих колгоспників, котрих не можна вважати благонадійними в умовах прикордонної смуги"⁶³. Було визначено масштаби першої депортації з Мархлевського і Пулинського районів – 8300 родин (перші 750 польських сімей опинились у Харківській області у березні 1935 р.)⁶⁴. Натомість планували підселити "надійні елементи" зі східних областей України, а також – у директивному порядку – певну кількість перевірених НКВС демобілізованих червоноармійців.

Під стахановським стягом (але у специфічно-негативному забарвленні) минув для польського етносу советської України й 1935-й рік (відповідний "вугільний" рекорд було встановлено в ніч з 30 на 31 серпня 1935 р.). Ударними темпами згорталася мережа культурно-освітніх установ, навчальних закладів, польськомовних друкованих органів, таємна поліція здійснювала широкомасштабні акції щодо викриття й ліквідації "контрреволюціонерів" і "шкідників", які, мовляв, працювали на користь "сусідньої фашистської держави". Вістря репресій, як і раніше, спрямовувалося проти партійно-радянської

номенклатури, що відповідала за “польську лінію” в роботі з національними меншинами, місцевих культосвітніх працівників. Але депортаційні акції охоплювали вже й чимраз ширші верстви позапартійної та несуетизованої польської людності УРСР. Почасті ці заходи стали своєрідною складовою комуністичних урочистостей з нагоди 15-річчя “визволення” України від польського війська⁶⁵.

Саме 1935 р. було ліквідовано “советську Мархлевщину” – польський національний район в Україні. Ця адміністративно-територіальна й водночас культурно-національна одиниця, вчорашня агітпропівська гордість, існування якої всіляко експлуатувала советська пропаганда, викликала щораз більше роздратування владних структур. Мотиви цієї акції НКВС УРСР і партійно-державного керівництва республіки можна до певної міри зрозуміти (але, звичайно, не виправдати), якщо звернутися до матеріалів чергової сфабрикованої справи “пеовяків” – т.зв. “Волинського центру ПОВ” (липень 1935 – лютий 1936 рр.).

У них, зокрема, зазначалося, що внаслідок підривної діяльності “шкідницьких елементів” Мархлевський район доведено до становища найвідсталішого у політичному та економічному плані, найбільш ураженого “контрреволюційною активністю куркульських елементів й діяльністю закордонної розвідувальної і диверсійної агентури”. Знову ж таки акцент робився на низькому (порівняно з іншими місцевостями) відсотку колективізації сільського господарства: наприкінці 1932 р. район було колективізовано лише на 14,9 %; 1933 р. – 28%; 1934 р. – 47,6 %.

Рівночасно підкреслювалося, що в районі діяв ряд шпигунських груп (до 100 “активних агентів розвідки”); нарешті, різного часу тут сформувався 4 “міцно збитих” повстанських загонів, що об’єднували до 150 осіб. Внаслідок цих диверсійних, шпигунських та повстанських проявів трапилося декілька організованих групових переходів за кордон, не рахуючи тих випадків, коли спроби збройних проривів у Польщу було вчасно попереджені ГПУ та прикордонниками.

“Гранична засміченість усіх ланок советського апарату” в Мархлевському районі вимагала, зрозуміло, низки чисток, що не вщухали з 1930 р. Внаслідок них із советських установ та організацій району було “вичищено” 678 осіб “контрреволюційного, націоналістичного й соціально чужого елементу”, в т.ч. 1932 р. – 121, 1933 р. – 303, й упродовж 1934–1935 рр. – 254 особи. З тих самих мотивів з-поміж 40-ка голів сільрад 1935 р. було знято з посад 34 (85 %) і з-поміж 80-ти голів колгоспів відкликано 76 осіб (95%).

За зняттям і відкликанням з посад, за законами воєнного часу (нагадаймо, що керівництво тоталітарного СРСР штучно створило й підтримувало в державі перманентний стан “фортеці в облозі”), на

“штрафника” чатувала сувора догана або ж виключення з партії, цілком імовірний арешт тощо. Ця кадрова чехарда стала причиною фактичного паралічу влади на місцях. На додачу, внаслідок “особливої враженості” Мархлевського району з нього за останні 5 років було вислано й переселено 1658 родин.

Характерна щодо цього адресована секретарям ЦК КП(б)У С.В. Косіору та П. П. Постишеву доповідна записка голови Київського облвиконкому М. С. Василенка та секретаря обкому партії тієї самої області М.М. Налімова від 26 липня 1935 р. Починався документ фразою, що вже перетворилася на загальник у таємному листуванні владних структур УРСР: *“Мархлевський національно-польський район Київської області є одним з найбільш засмічених прикордонних районів області антисоветським елементом”*. Керівництво інформувалося, що навесні поточного року (згідно з постановою ЦК) у східні, глибинні райони України було переселено 1188 господарств “ненадійних елементів”, на звільненому ж місці розташувалося 754 родини “перевічених колгоспників-ударників”⁶⁶.

Проте, наголошувалося в документі, вжиті заходи не дозволили остаточно очистити район від антисоветських елементів. Адже в населених пунктах 11-ти сільрад переселення взагалі не відбулося, в решті – “взяли” лише по 3–5 господарств. Спеціальна ж перевірка, мовляв, виявила в цих місцевостях значну кількість колишніх учасників банд, білих армій, польських легіонерів, контрабандистів, осіб, які мали зв’язок з раніше викритими шпигунськими організаціями, а також куркулів і розкуркулених, інших польських шовіністичних та націоналістичних елементів.

Попереднім “пророблюванням” по лінії НКВС 20-ти населених пунктів додатково відшукали 357 господарств, що варто було переселити. Серед них, зокрема, господарств куркулів і розкуркулених – 129; колишніх дворян – 14; бандитів та учасників білих армій і польських легіонерів – 75; колишніх контрабандистів – 45; осіб, підозрюваних (!) у шпигунстві, – 37, тощо.

Навівши ці дані, керівництво Київської області просило дозволу ЦК КП(б)У на додаткове відселення з Мархлевського району до східних областей України 300 родин “ненадійних елементів”, а мешканців 50-ти спрямувати у віддалені місцевості СРСР. Водночас висувалася пропозиція виселити з району й членів тих родин, глави яких уже були засуджені за антисоветську й шкідницьку діяльність⁶⁷.

Копітка й напружена “праця” Управління держбезпеки НКВС УРСР принесла бажані результати: “слідчі органи” та партійно-державне керівництво республіки одержали “неспростовні” аргументи й “докази”, що Мархлевський національний польський район було створено

неправедним шляхом із шкідницькою метою, а його засміченість антисоветським елементом і концентрація вирішальних ділянок районного апарату в руках відвертих або прихованих “контрреволюціонерів” – явища генетичного порядку. Відтак на тяжку хворобу й ліки потрібні були радикальні – переселення, заслання, арешти і – врешті-решт (як найрадикальніший захід, щоб раз і назавжди запобігти можливій герильї місцевого населення в советському тилу в разі ймовірної війни з Польщею) – ліквідація (чи то – “ампутація”) Мархлевського району.

17 серпня 1935 р. члени Політбюро ЦК КП(б)У опитом (отже, питання було настільки очевидним, що не заслуговувало на нормальний розгляд) ухвалили постанову ЦК *“Про Мархлевський і Пулинський райони”*. Польський Мархлевський і німецький Пулинський райони Київської області розформувалися *“в зв’язку з економічною слабкістю, незручністю обслуговування МТС колгоспів, а також адміністративною черезполосицею”*⁶⁸. 3 жовтня 1935 р. це рішення “провели в советському порядку” – постанову з аналогічною назвою (“Про Мархлевський та Пулинський райони Київської області”) та ідентичного змісту ухвалила Президія ВУЦВК⁶⁹.

Восени 1935 р. було ухвалено ще кілька принципово важливих рішень Політбюро ЦК КП(б)У щодо поляків УРСР. Так, *“у зв’язку із масовою засміченістю польськими націоналістами керівного складу національних польських сільрад”* було запропоновано Київському й Вінницькому обкомам Компартії України разом з органами НКВС здійснити “чистку” польських сільрад від націоналістів та інших антисоветських елементів. Під цим приводом у Вінницькій області 40 польських сільрад реорганізували в українські⁷⁰.

Така сама доля спіткала того року й чимало польських шкіл. Оскільки, мовляв, “польські націоналісти штучно створили ряд польських шкіл у районах із переважаючим українським населенням або населенням, яке розмовляє переважно українською мовою” (йшлося про райони Київської та Вінницької областей), Політбюро ЦК КП(б)У 20 вересня 1935 р. вирішило реорганізувати “штучно створені польські школи” й перевести їх на українську мову викладання та навчання. 27 жовтня того самого року було затверджено пропозиції Вінницького обкому щодо такої реорганізації 117-ти колишніх польських шкіл області⁷¹.

Наприкінці жовтня 1935 р. виникла нова ініціатива Вінницького обкому КП(б)У. В листі його секретаря В. І. Чернявського до керівництва Компартії України, зокрема, зазначалося: “На території Вінницької області, особливо у прикордонних й форпостних районах, осіла значна кількість польського населення. Серед цієї категорії населення є особи

підозрілі по шпигунству, колишні контрабандисти, родини втікачів за кордон, релігійний актив та інший к[онтр]р[еволюційний] елемент, що є базою для роботи противника у нас.”. На підставі цього висловлювалося побажання дістати санкцію на відселення 1500 польських родин. 4 листопада відповідне рішення було ухвалене Політбюро. Сама ж акція здійснювалася наступного року...⁷²

Після спалаху репресивної активності 1933–1935 рр., здавалося б, репресії проти польського населення УССР почали вщухати. 25 липня 1936 р. Організаційне бюро ЦК КП(б)У, розглянувши стан партійної роботи й культурного обслуговування в районах і селах з польським та німецьким населенням, визнало незадовільною роботу щодо цього Одеського, Дніпропетровського, Київського та Вінницького обкомів партії, керівництву котрих закидалася “втрата пильності” у викритті “ворожої агентури”. Партійні органи цих областей зобов’язувалися, “не послабляючи пильності й рішучої боротьби щодо викриття й ліквідації решток польсько-німецької фашистської агентури, зосередити увагу на проведенні повсякденної масово-політичної роботи й культурному обслуговуванні основної маси національних меншин польської й німецької національності”⁷³.

Відтак, здавалося б, репресії й вишукування “пеовяків” мали вщухнути. Проте так не сталося – за 1935–1936 рр. насувалася доба Великого терору – 1937–1938 рр.

Для розуміння механізму репресій проти польської людності в Україні (як і в цілому в ССРСР) принципове значення має *“Оперативний наказ наркома внутрішніх справ ССРСР № 00485”* від 11 серпня 1937 р., підписаний Генеральним комісаром держбезпеки М.І.Єжовим і розісланий на місця для виконання. Наказ, а також долучений до нього закритий лист “Про фашистсько-повстанську, шпигунську, диверсійну, пораженську та терористичну діяльність польської розвідки в ССРСР” (№ 59098 від 11 серпня 1937 р.) ініціювали масові репресії проти польського населення України⁷⁴.

Наказ зобов’язував місцеві органи держбезпеки впродовж 20 серпня – 20 листопада 1937 р. здійснити операцію щодо цілковитої ліквідації місцевих організацій “ПОВ”. Арешту підлягали: “а) виявлені у процесі слідства й досі не розшукані найактивніші члени ПОВ [...]; б) всі військовополонені польської армії, які залишилися в ССРСР; в) перебіжчики з Польщі, незалежно від часу переходу їх до ССРСР; г) політемігранти та політобмінняні з Польщі; д) колишні члени ППС та інших польських антисоветських політичних партій; е) найактивніша частина місцевих антисоветських націоналістичних елементів польських районів”⁷⁵.

Наказ НКВС СРСР № 00485 містив і такий пункт: *“Припинити звільнення з в'язниць і таборів засуджених за ознаками польського шпигунства, в яких закінчується термін ув'язнення. Про кожного з них подати матеріал для розгляду до Особливої наради НКВС СРСР.”*⁷⁶. Це означало новий термін позбавлення волі, а часто - й розстріл.

Так, наприклад, звітуючи Москві про викорінення “агентури іноземних розвідок” на території Чернігівської області, тамошнє управління державної безпеки доповідало про арешт 860 осіб внаслідок операції “Поляки”, що тривала в 2-й пол. 1937 р. Причинами арешту слугували: націоналістична діяльність і підозра у шпигунстві (425 осіб); перебіжчики (134); реемігранти (108); зв'язки з польськими консульствами (85); костьольно-куркульський елемент (77); контрабандисти (19) тощо. Національний склад заарештованих у цій операції був доволі різноманітний: українців – 400; українців-галичан (sic!) – 31; поляків – 233; росіян – 23; представників інших національностей – 173. Перевага українців серед ув'язнених пояснюється наявністю серед них численних перебіжчиків та реемігрантів. 1937 р. “з'ясувалося”, що українці, які легально чи нелегально перетнули советсько-польський кордон, підписали собі ледь не стовідсотково смертний вирок.

На початок 1937 р. у Чернігівській області нараховувалося 2224 поляки, включно з дітьми. Отже, за 2-ге півріччя чекісти репресували на Чернігівщині кожного десятого поляка⁷⁷.

Загалом упродовж 1937–1938 рр. в Україні органами НКВС по *“польській лінії”* було заарештовано **56516** осіб (з них 44467 поляків), з яких **39644** особи (70%) засуджено до різних термінів ув'язнення або ж розстріляно. Загалом кількість заарештованих в Україні на той час становила 267579 осіб⁷⁸.

1938 р. було остаточно ліквідовано в Україні й ті навчальні заклади національних меншин, що ще жевріли. Кардинальне значення в цьому плані мали 2 рішення урядових органів УРСР (складені, зрозуміло, за московськими зразками): постанова Ради Народних Комісарів УРСР і ЦК КП(б)У *“Про обов'язкове вивчення російської мови в неросійських школах України”* (20 квітня) й постанова РНК УРСР *“Про реорганізацію особливих національних шкіл, технікумів, Одеського німецького педагогічного інституту і особливих національних відділів і класів у школах, технікумах і вузах УРСР”* (29 червня 1938 р.).

У постанові ЦК КП(б)У *“Про реорганізацію національних шкіл в Україні”* (10 квітня 1938 р.), що передувала згаданому рішенню РНК УРСР від 29 червня, йшлося: *“Перевіркою встановлено, що вороги народу – троцькісти, бухаринці й буржуазні націоналісти, які орудували в НКО УРСР, насаджували особі (sic!) національні німецькі, польські, чеські, шведські, грецькі й інші школи, перетворюючи їх в*

очаги (sic!) буржуазно-націоналістичного, антирадянського впливу на дітей.

Практика насаджування національних шкіл завдавала величезну шкоду справі правильного навчання і виховання, відгороджувала дітей від радянського життя, позбавляла їх можливості приобщатись (sic!) до радянської культури і науки, не давала можливості надалі набувати освіти в технікумах, вищих учбових закладах.

Виходячи з рішення ЦК ВКП(б), політбюро ЦК КП(б)У визнає недоцільним і шкідливим дальніше існування особих національних шкіл, особих національних відділів та класів при звичайних радянських школах [...]"⁷⁹.

Очевидно, що репресивне цідило "оперативного наказу № 00485" "відфільтрувало" й приречило на смерть тисячі невинних людей. Тим паче були приречені ті, хто вже колись зазнавав арешту за приналежність до "агентури польського фашизму". Так, звільненого 1931 р. після перебування під вартою у "справі" польських педагогів Болеслава Селенка, тоді викладача Київського залізничного технікуму, 23 серпня 1937 р. знову було затримано. 29 жовтня його у позасудовому порядку приречили на страту й невдовзі вбили.

Уражені "троцькістами й бухаринцями", "агентами іноземних розвідок", особливо важких втрат зазнали "особі національні польські" (та інших етнічних меншин) навчальні заклади. Не було обійдено "увагою" НКВС і 11-ту польську школу м. Києва. 30 вересня 1937 р. за гратами опинилася вчителька цієї школи Валентина Гурська. 22 жовтня її засудили до вищої міри покарання й стратили 1 листопада 1937 р. 12 квітня 1938 р. було ув'язнено викладача історії СРСР того самого навчального закладу Степана Шиманського. 7 жовтня його засудили до страти й 14 жовтня 1938 р. убили в тому самому Биківнянському лісі під Києвом, що і його колегу В. Гурську. У тій самій Биківні було страчено 7 грудня 1937 р. і співробітницю редакції газети "Głos radziecki" Ядвігу Мошиньську...

Сучасник, тодішній київський старшокласник, зафіксував ці сталінські етнічні "зачистки" на ще підсвідомому рівні як певні зовнішні лише ознаки ще невідрефлектованих змін: першими раптово зникли з міського життя... китайці, за ними прийшла черга деполонізації: *"Так само непомітно виселили, а значною мірою просто пересаждали за обвинуваченням у шпигунстві, київських поляків. Просто раптом зникли з тумб і стендів афіші польського театру."*⁸⁰

Таким чином, було перекреслено будь-яку роботу з етнічними меншинами на території України. Офіційно Сталін узяв курс на відродження великодержавницької політики царату. Однією з жертв

цією бруталної зміни курсу тоталітарної комуністичної держави в національному питанні стала й польська людність УССР.

Маркуючи ці зміни, відомий український політик і державний діяч, дослідник національної політики більшовиків Микола Ковалевський (1892–1957) зауважував на шпальтах часопису Instytutu Badań Spraw Narodowościowych (Варшава): *“Wszystkie te fakty świadczą o dokonywującym się zwrocie w sowieckiej polityce narodowościowej. Sens tego zwrotu polega na dostosowaniu całości życia duchowego i politycznego republik narodowościowych do unifikacji państwowej wprowadzonej przez nową konstytucję sowiecką. Samodzielność narodowa nawet w tym ograniczonym ujęciu, które głosił Lenin, a więc, że kultura każdego narodu powinna być narodową co do formy i komunistyczną co do treści – nie mieści się w ramach zreformowanego przez Stalina systemu sowieckiego. Z formuły tej pozostaje jedynie jej druga część, natomiast narodowe formy kultury proletariackiej ulegają likwidacji, ustępując miejsca rosyjskim. Jest to powrót do znanej tezy Waganiana i Bucharina o specjalnym postępowaniu kultury rosyjskiej, która w ich ujęciu jest właściwą kulturą rewolucyjną i proletariacką.”*⁸¹.

Новий етап советської політики щодо польського етносу в ССРР розпочався восени 1939 р., коли внаслідок злочинної змови Сталіна й Гітлера цілком несподівано для Москви на її користь відійшла частина східних земель II Речіпосполитої. Зрозуміло, що в анексованій Східній Галичині переважало українське населення, котре невдовзі відчуло на собі всі “переваги” советизації, але чимало було на прилучених територіях також етнічних поляків. Ставлення до них комуністичної влади було ставленням переможця до переможеного з усіма відомими нині трагічними наслідками (“les vaincus ont toujours tort”). Накладався на це й попередній репресивний досвід сталінської адміністрації стосовно польської людності ССРР/УССР.

Т.зв. списочний облік “антисоветського елементу” у советській державній безпеці, що діяв упродовж 1930–1940-х рр., ґрунтувався на принципах колишньої партійної, соціальної приналежності, а також національності та ідейних переконань особи. Таємний наказ 1939 р. передбачав 18 категорій населення, що мали вноситися до спеціального обліку. Зокрема 5 категорій розглядалися як “потенційна база іноземних розвідок”: німці, поляки, японці, китайці, корейці та ін., які “виявляли націоналістичні настрої”⁸².

Тривалий час тема репресивних дій сталінщини щодо окремих етнічних груп та цілих народів, у т.ч. і польського, перебувала в СРСР під суворою забороною. “Крига” почала “скресати” для дослідників цієї проблематики, зосібна вітчизняних полоністів, серед яких був і Павло Михайлович Калениченко, лише 1956 р. – після XX з’їзду КПСС і відомої (хоча й “закритої”) промови М. С. Хрущова. Очевидно, що хрущовська “відлига” була саме “відлигою”, тобто явищем тимчасовим, що чергувалася з рецидивами сталінщини. Відтак і українські полоністи повною мірою відчували на собі коливання політичної кон’юнктури, численні обмеження не лише в доступі до джерел, але й щодо того, що думати, говорити й друкувати на цю тематику.

Цікава в цьому плані історія публікації першої монографії дослідника – “Польська прогресивна еміграція в СРСР в роки Другої світової війни”, в основу якої лягла його однойменна кандидатська дисертація, що її П. М. Калениченко захистив 1956 р. Тема ця для молодого тоді полоніста мала й виразний автобіографічний вимір – студент-першокурсник фізико-математичного факультету Львівського державного університету ім. І. Франка 1940–1941 рр., він мав можливість безпосередньо спостерігати не лише “польську прогресивну еміграцію” тої доби, а й поведінку пересічного (“не прогресивного”) поляка в щойно приєднаних західноукраїнських областях, як і перебіг “советизації” цих теренів.

Що реально думав Павло Михайлович про ситуацію в Західній Україні 1939–1941 рр. та становище поляків на цій території й політику влади щодо них, у повному обсязі навряд чи вдасться реконструювати. Адже докладних мемуарів, що збереглися б десь “у шухляді”, він, як нам відомо, не залишив. Втім, “на щастя” в СРСР діяла цензура, що їй і завдячуємо можливості бодай фрагментарно відтворити доцензурного/“нецензурованого” Калениченка.

Так, 14 червня 1957 р. начальник Головного управління з охорони військових і державних таємниць у пресі при Раді Міністрів УССР К.Ф.Полонник адресував секретареві ЦК КПУ С.В.Червоненкові чергову інформацію, що з Видавництва АН УССР надійшла на контроль верстка монографії П.Калениченка (автор іменувався в листі “Калиніченком”) “Прогресивна польська еміграція в роки другої світової війни”, рекомендована до друку Вченою радою Інституту історії АН УССР. Принагідно керівник Головліту висловлював сановному адресатові свої міркування: “При уважному читанні цієї книги впадає у вічі слідуюче: говорячи лише про прогресивну польську еміграцію, що перебувала в Радянському Союзі під час другої світової війни, автор разом з цим надто докладно розписує поневіряння і утиски, яких ця еміграція нібито зазнавала на початку від органів радянської влади”.

Цензор наголошував: “Не знаємо, якими міркуваннями керувався автор (та й Інститут історії і видавництво), описуючи ці поневіряння в Радянському Союзі *прогресивних* поляків, але вважаємо, що писати про це – політично недоцільно, антирадянська пропаганда може знайти в цьому хорошу для себе поживу” (виділення у тексті – К.Ф.Полонника).

Застереження “рецензента” викликало авторське бачення советської паспортизації “*на колишній польській території, що відійшла до Радянського Союзу*”. Важливо, що при тому цитувався автентичний Калениченко, який, мовляв, хибно (“політично недоцільно”?) стверджував: “Деякі поляки, яким Радянська влада, зважаючи на їх минуле, не могла цілком довірити, *одержували паспорти з так званим одинадцятим параграфом, що обмежував свободу пересування і вибір місця проживання*” (с. 41 верстки, виділення в тексті тут і далі – цензора).

На наступних 2-х сторінках верстки монографії подавалися речі вже зовсім апокрифічні, оскільки автор, власне кажучи, окреслював етапи депортацій польського населення із західноукраїнських та західнобілоруських теренів 1939–1940 рр.: “*Осіб, зв’язаних з ворожими елементами, – з метою ізолювати їх від близького їм оточення і забезпечити на випадок війни, що наближалась, міцний тил у прикордонних районах, – примусово вивозили у глибинні райони Радянського Союзу*. В лютому 1940 р. були вивезені осадники, у квітні того ж року – сім’ї поліцаїв, офіцерів і вищих чиновників державного апарату, в червні – *ті біженці з Польщі, які ніде не працювали і зареєструвались на повернення в окуповану німецькими фашистами Польщу, але яких гітлерівці не прийняли з мотивів віросповідання*. Не можна не згадати того, *що при вивезенні поляків вглиб країни були випадки, коли окремі особи виселялись без достатніх на те підстав...*”. Неродагований Калениченко також необережно стверджував, що репресії проти поляків тривали аж до початку советсько-німецької війни: “*Переважає більшість поляків була звільнена з тюрем, таборів і дістала повну свободу безперешкодного переїзду в будь-яку добровільно вибрану для проживання місцевість*” (с. 92 верстки).

Особливий інтерес викликають зауваження цензора з приводу “вибраних місць” з верстки книжки П. М. Калениченка: “Авторові невтямки (sic!), що ми (цікаве це “*ми*” – виразне артикулювання/ усвідомлення ролі цензури як органічної складової советського репресивного апарату й ототожнення себе з цим апаратом. – О. Р.) репресували не поляків, як таких, а соціально-ворожі елементи, агентуру іноземних розвідок, яких зараховувати до прогресивної еміграції аж ніяк не розумно, більше того – політично шкідливо.

На багатьох сторінках книги автор говорить взагалі *про поляків*, тобто робить наголос на національному моменті, що аж ніяк не можна визнати правильним, бо, як відомо, в своєму ставленні до польського населення західних областей СРСР ми виходили не з вузько-національних, а з загальнодержавних засад.”

Підсумовуючи загальне враження від верстки праці П.М. Калениченка, К.Ф. Полонник зробив такий висновок: *“Головліт УССР вважає, що випуск у такому вигляді книги П. Калиніченка “Прогресивна польська еміграція в роки другої світової війни” може нанести чималу шкоду нашим державним інтересам, зокрема відносинам з народом дружньої Польщі. Книга до друку не дозволена.”*

За рішенням секретаря ЦК КПУ С.В.Червоненка цензурні претензії до праці П. М. Калениченка було переадресовано для належного “реагування” до відповідного відділу ЦК. 24 липня 1957 р. завідувач сектору відділу науки і культури ЦК КПУ В.Цветков, у свою чергу, інформував керівництво Компартії України про ліквідацію “прориву” на історичному фронті УССР: “Відділ науки і культури ЦК КП України підтримує рішення Головліту УРСР про затримку видання книги т. Калиніченка “Прогресивна польська еміграція в роки другої світової війни”.

Враховуючи те, що вчена рада Інституту історії АН УССР рекомендувала цю недоброякісну книгу до друку, дирекції і вченій раді Інституту зроблено зауваження. Бюро відділу суспільних наук АН УССР на своєму засіданні 23 липня ц. р. розглянуло питання про рекомендацію до друку недоброякісних робіт вченою радою Інституту історії АН УССР.

Рукопис цієї книги був повернутий видавництвом АН УССР авторові для доробки. Рукопис перероблено, з нього викинуто всі неправильні твердження. Зараз ця книга знаходиться у виробництві.”

Після цензурного вихолощення змісту монографія Павла Михайловича нарешті з’явилася друком накладом у 2000 прим. Уже 13 листопада 1957 р. директор Державної публічної бібліотеки УССР В.С.Дончак адресував керівнику Інституту історії АН УССР О.К. Касименкові традиційне прохання *“висловити [...] думку щодо доцільності надіслання в країни народної демократії та в капіталістичні країни такої літератури”*. У переліку “такої літератури” згадувалася, зокрема, й *“Польська прогресивна еміграція в СРСР в роки Другої світової війни”*⁸³. Відповідь Олександра Карповича Касименка була позитивною – жорстко “відредагована” книга вже не містила небезпеки *“нашим державним інтересам, зокрема відносинам з народом дружньої Польщі”*.

Раніше, наприклад, кандидатська дисертація П.М. Калениченка (й верстка монографії, с. 41) містила такий пасаж: “Державно-правове становище поляків у нових радянських районах визначалось Указом Президії Верховної Ради Союзу РСР про придбання громадянства СРСР жителями західних областей Української і Білоруської РСР від 29 листопада 1939 р., а також аналогічним Указом Президії Верховної Ради СРСР щодо Литовської РСР.

На підставі цих Указів відбувалась паспортизація, яка почалась на західноукраїнських і західнобілоруських землях весною 1940 р., а в Литві – в січні 1941 р. *Деякі поляки, що їм Радянська влада не довіряла, одержували паспорти з так званим одинадцятим параграфом, який обмежував свободу пересування і вибір місця проживання.* Паспортизація була видатною подією в житті польських трудящих, що проживали в районах, недавно возз’єднаних з Радянським Союзом”⁸⁴ (виділення наше. – О. Р.). Для постсталіністської вітчизняної історіографії напрочуд прикметне це поєднання згадки про обмеження прав частини (!?) польської людності, що їй незбагненна советська адміністрація “не довіряла”, й неодмінного панегірика (“обязательного сквернословія”) щодо виразно тоталітарної паспортизації як, мовляв, “видатної події в житті польських трудящих”.

Відредагований/процензурований Калениченко виглядав значно “симпатичніше” (принаймні менш загрозовано для “відносин з народом дружньої Польщі”, що цілком “несподівано” навесні-восени 1956 р. висловився категорично проти запровадження в країні советської моделі тоталітарного устрою)⁸⁵. Той самий вищенаведений пасаж верстки (2-й абзац) виглядав у надрукованій книжці безпроблемно-ідилічно: “На підставі цих Указів відбувалась паспортизація, яка почалась на західноукраїнських і західнобілоруських землях весною 1940 р., а в Литві – в січні 1941 р. *Колишні жителі Польщі – українці, білоруси, литовці, євреї, а також поляки – одержали радянські паспорти, стали повноправними радянськими громадянами*”⁸⁶ (виділення наше. – О. Р.).

Спроба української полоністики, користуючися “відлигою”, стати на шлях об’єктивного (максимально наближеного до об’єктивного) висвітлення історії польської людності на українських теренах за советської доби зазнала невдачі. Серйозна розмова на ці теми стала можливою лише наприкінці 1980-х рр. Павла Михайловича Калениченка не стало 1983-го...

¹ Див.: *Polacy na Ukrainie: Zbiór dokumentów.* - Cz. 1: Lata 1917–1939 / Pod red. S. Stępnia. – Przemyśl, 1998. – Т. I. – S. 268.

- ² *Центральний державний архів громадських об'єднань України* (далі - *ЦДАГО України*). - Ф. 1. - Оп. 16. - Спр. 6. - Арк. 230.
- ³ Див., напр.: *Рубльова Н.* Невідома ділянка "антирелігійного фронту": Боротьба владних структур УСРР проти Римсько-католицької церкви, 1920-ті роки // *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. - 1998. - № 1/2 (6/7) - С. 228-243.
- ⁴ *Рубльова Н.* Ліквідація в Україні ієрархії Римо-католицької церкви (кінець 1917 - 1937 рр.) // *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. - 2000. - № 2/4 (13/15). - С. 323-324.
- ⁵ *ЦДАГО України*. - Ф. 263. - Оп. 1. - Спр. 57003. - Арк. 1, 144 та ін.
- ⁶ *Там само*. - Арк. 193.
- ⁷ *Там само*. - Арк. 200.
- ⁸ *Там само*. - Арк. 2.
- ⁹ *Там само*. - Арк. 90.
- ¹⁰ *Там само*. - Арк. 153 зв.
- ¹¹ *Там само*. - Арк. 201, 203.
- ¹² Див.: *Рубльов О., Репринцев В.* Репресії проти поляків в Україні у 1930-ті роки // *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. - 1995. - № 1/2 (2/3). - С. 144-145.
- ¹³ *Документи внешней политики СССР*. - М., 1969. - Т. XV. - С. 436-439.
- ¹⁴ Див.: *Документы и материалы по истории советско-польских отношений*. - М., 1969. - Т. VI. - С. 58-61.
- ¹⁵ *Там само*. - С. 61.
- ¹⁶ *Polska polityka zagraniczna w latach 1926-1932: Na podstawie tekstów min. Józefa Beka opracowała Anna M. Cienciąła*. - Paryż, 1990. - S. 79-80.
- ¹⁷ *Gregorowicz S., Zacharias M.-J.* Polska - Związek Sowiecki: Stosunki polityczne 1925-1939. - Warszawa, 1995. - S. 87.
- ¹⁸ *Голод 1932-1933 рр. на Україні: очима істориків, мовою документів / Упоряд.: Р.Я. Пиріг (керівник) та ін.* - К., 1990. - С. 292, 293.
- ¹⁹ *Рубльов О., Репринцев В.* Репресії проти поляків в Україні у 1930-ті роки // *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. - 1995. - № 1/2 (2/3). - С. 135.
- ²⁰ *ЦДАГО України*. - Ф. 1. - Оп. 7. - Спр. 301. - Арк. 3.
- ²¹ Докладніше див.: *Józewski H.* Zamiast pamiętnika // *Zeszyty historyczne* (Paryż). - 1982. - Z. 59. - S. 3-44 (Cz. II. - K. N. III [POW]); *Natęcz T.* Polska Organizacja Wojskowa 1914-1918. - Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź, 1984. - 257 s. З новітньої польської літератури див., напр.: *Peptoński A.* Wywiad Komendy Naczelnej POW-III na Ukrainie (1919-1920) // *Przegląd Wschodni*. - Т. V, z. 2 (18). - Warszawa, 1998. - S. 299-335.
- ²² Див., напр.: *Polska Organizacja Wojskowa: Szkice i wspomnienia / Red. W. Lipiński i J. Stachiewicz*. - Warszawa, 1930; *Baczność, członkowie POW - Wschód* // *Gazeta Polska*. - 1932. - 14 września. - Nr. 255. - S. 4; *Eile H. Lis-Kula: Z okazji odsłonięcia pomnika w Rzeszowie w dn. 18 b. m.* // *Gazeta Polska*. - 1932. - 16 września. - Nr. 257. - S. 3; *Kawałkowski Al.* Wielka młodość: [ś. p. płk. Lis-Kula] // *Gazeta Polska*. - 1932. - 18 września. - Nr. 259. - S. 1; *Wańkowicz M.* Pamięci Lisa-Kuli // *Там само*. - S. 3; *Kaden-*

- Bandrowski J.* Młodość Lisa-Kuli // *Tam samo*; *Wańkowiczowa Z.* Uśmiech Lisa-Kuli // *Tam samo*. – S. 4; *Święto bohatera*: P. Prezydent Rzplitej odsłonił pomnik ś. p. pułk. Lisa-Kuli w Rzeszowie // *Gazeta Polska*. – 1932. – 19 września. – Nr. 260. – S. 1; *Lipiński W.* Józef Piłsudski o POW, Legionach i o Akcie 5 listopada: Fragment z nieznanego wywiadu u Marszałka Piłsudskiego // *Gazeta Polska*. – 1932. – 11 listopada. – Nr. 313. – S. 1; *Kurzeja B., dr.* POW: W czternastą rocznicę odzyskania Niepodległości // *Słowo Polskie* (Lwów). – 1932. – 12 listopada. – Nr. 311. – S. 5; *Zjazd Peowiaków*: Pierwszy dzień obrad // *Gazeta Polska*. – 1932. – 20 listopada. – Nr. 322. – S. 4; *Drugi dzień obrad i zamknięcie zjazdu delegatów POW* // *Tam samo*. – 21 listopada. – Nr. 323. – S. 1; *Walny Zjazd Zw. Peowiaków* // *Słowo Polskie*. – 1932. – 23 listopada. – Nr. 322. – S. 4; *Walne zgromadzenie b. członków POW Wschód* // *Gazeta Polska*. – 1933. – 8 stycznia. – Nr. 8. – S. 4; *Walne zgromadzenie b. członków POW Wschód KN III*: Dziś akademja w sali Rady Miejskiej // *Gazeta Polska*. – 1933. – 17 lutego. – Nr. 48. – S. 8; *Akademja POW Wschód K. N. 3* // *Gazeta Polska*. – 1933. – 18 lutego. – Nr. 49. – S. 4; *Piętnasta rocznica Rarańczy* // *Tam samo*. – S. 5; *Wańkowicz M.* Praca kobiet w POW – Wschód // *Tam samo*; *Lipiński W.* Rarańcza w przekroju historii // *Gazeta Polska*. – 1933. – 19 lutego. – Nr. 50. – S. 3; *W piętnastą rocznicę Rarańczy*: Przebieg wczorajszych uroczystości w stolicy // *Tam samo*. – S. 8; 20 lutego. – Nr. 51. – S. 3; *Zgromadzenie b. członków POW Wschód KN 3* // *Gazeta Polska*. – 1933. – 19 lutego. – S. 8; *Walne zgromadzenie POW Wschód KN 3*: Drugi dzień obrad // *Tam samo*. – 20 lutego. – S. 3; *Hold pamięci poległych żołnierzy POW* // *Gazeta Polska*. – 1933. – 16 czerwca. – Nr. 164. – S. 2; *Rarańcza*: Zbiór opracowań w 15-lecie czynu zbrojnego. – Warszawa, 1933; etc.
- ²³ Див.: *Sprowadzenie z Rosji zwłok ś. p. kpt. Brandysa* // *Gazeta Polska*. – 1932. – 15 września. – Nr. 256. – S. 4.
- ²⁴ В одній з газетних публікацій йшлося: “Z opowiadań przybyłych więźniów wynika, że ustalenie liczby Polaków, którzy pozostali w więzieniach sowieckich, jest bardzo trudne. Cyfra ich sięga kilku tysięcy. Liczba księży, pozostałych w sowieckich więzieniach, wynosi 120, z czego trzecia część przebywa na wyspach Sołowieckich.” (Див.: 120 księży w więzieniach ZSSR: Co opowiadają przybyli z Rosji więźniowie // *Słowo Polskie* (Lwów). – 1932. – Nr. 257. – 19 września. – S. 2).
- ²⁵ *Gazeta Polska*. – 1933. – Nr. 201. – 23 lipca. – S. 1; *Dokumenty i materiały do historii stosunków polsko-radzieckich*. – Warszawa, 1967. – T. VI: 1933–1938. – S. 72.
- ²⁶ *Dar sowieckiego rządu dla p. Marszałka Piłsudskiego* // *Słowo Polskie*. – 1933. – Nr. 201. – 24 lipca. – S. 1.
- ²⁷ Див.: *Gazeta Polska*. – 1933. – Nr. 201. – 23 lipca. – S. 1; *Nowa podróż kpt. Lepeckiego* // *Słowo Polskie*. – 1933. – Nr. 201. – 24 lipca. – S. 1; *Dokumenty i materiały do historii stosunków polsko-radzieckich*. – Warszawa, 1967. – T. VI: 1933–1938. – S. 71–72; *Lepecki M.* Pamiętnik adiutanta Marszałka Piłsudskiego. – Warszawa, 1988. – S. 168–184.
- ²⁸ Див., напр.: *Калениченко П. М.* Ленінської гвардії рядовий –

Я.С. Ганецький // *Укр. іст. журн.* – 1969. – № 7. – С. 109–112.

Фантазмагоричність варшавської місії Якова Ганецького 1933 р. ніби навмисно підсилювала його тодішня (1932–1935) посада керівника... *Державного об'єднання музики, естради й цирку*. Штукарство полягало й у тому, що гарний жест Москви насправді був лише банальною бартерною угодою; адже, з одного боку, сталінський посланець передавав Польщі архівні матеріали, пов'язані з Ю. Пілсудським, з другого – одночасно керував спеціальною місією, що мала на меті пошуки “дорогоцінного скарбу” – рукописів і бібліотеки В. Ульянова (Леніна) (див.кн.: *Пересветов Р.* Поиски бесценного наследия: О судьбе некоторых рукописей В.И. Ленина. – М., 1963. – С. 225–227; *Калениченко П. М.* Назв. праця. – С. 112).

²⁹ Див.: *Коминтерн и идея мировой революции.* – М., 1998. – С. 787, 809–812; *Нежинский Л. Н.* СССР и Польша в 1934–1935 гг.: упущенные возможности? // *Советско-польские отношения в политических условиях Европы 30-х годов XX ст.*: Сб. ст. – М., 2001. – С. 109–110.

³⁰ Див., напр.: *Кулик А., Пташинський П.* До історії збройної спільки української буржуазії та польських поміщиків для боротьби проти пролетарської революції: Польські легіони на Поділлі та Волині 1918 р. // *Архів Радянської України*: Істор.-архівознавчий журнал. – 1932. – № 4/5. – С. 184–236.

³¹ Див.: *Polacy na Ukrainie: Zbiór dokumentów.* – Cz. 1 / Pod red. S. Stepnia. – T. I. – S. 241.

³² *Mitzner P.* Widmo POW // *Karta: Niezależne pismo historyczne* (Warszawa). – 1993. – Nr. 11. – S. 22.

³³ *Józewski H.* Zamiast pamiętnika // *Zeszyty historyczne* (Paryż). – 1982. – Z. 59. – S. 37, 38.

³⁴ *Державний архів СБУ (далі - ДА СБУ).* - Ф. 6. - Оп. 1. - Спр. 67093-ФП, т. 11. - Арк. 1–10.

³⁵ *Там само.* - Колекція документів.

³⁶ *Там само.* - Ф. 13. - Оп. 1. - Спр. 2. - Арк. 120–121.

³⁷ У слідчій справі ще однієї уявної учасниці “ПОВ” – С. Галькевич (потрапила за ґрати 28 липня 1933 р.) – зберігся рапорт оперуповноваженого М. Чорткова заступнику начальника Київського облвідділу ГПУ Галицькому від 31 серпня (місяць після арешту Галькевич!) з прикметною згадкою: “За час слідчої роботи над арештованою Галькевич С. К. – свідчення її не фіксувалися, проте, частина її свідчень, абсолютно поки не щирі, заслуговує нашої уваги” (далі переповідалися окремі моменти біографії ув'язненої) (ДА СБУ. - Ф. 6. - Оп. 1. - Спр. 60830-ФП, т. 8. - Арк.4, виділення наше. – *О. Р.*).

³⁸ ДА СБУ. - Ф. 6. - оп. 1. - Спр. 60830-ФП, т. 45. - Арк. 4.

³⁹ *Там само.* - Т. 8. - Арк. 13.

⁴⁰ *Там само.* - Арк. 19.

⁴¹ *Скарбек (Шацький) Болеслав Володиславович* (В. Skarbek/Szacki/) (1888–1934) – уродженець м. Кузнецька Саратовської губ. З родини лісничого

шляхетського походження, предків якого вислали з Польщі за участь у повстанні Т. Косцюшка 1794 р. У 1906–1910 рр. – член ППС-фракції, згодом належав до ППС-лівиці. Навчався в Київському політехнічному інституті. Упродовж 1914–1916 рр. перебував в ув'язненні. Член ВКП(б) з 1917 р. Один з організаторів Польського соціалістичного об'єднання в Харкові (1917). У 1917–1918 рр. – член Харківської Ради робітничих і солдатських депутатів, завідувач культурно-освітнього відділу губернського Комісаріату в польських справах у Харкові (з січня 1918 р. діяв на правах “Крайового комісаріату в польських справах”). У 1919 р. член редколегії газет “*Komunista Polski*”, “*Głos komunisty*”, керівник польської секції Федерації іноземних комуністичних груп в Україні, редактор її газети “*Sztandar Komunizmu*”, один із засновників київської групи Комуністичної робітничої партії Польщі. У вересні 1919 р. – січні 1921 р. – голова Закордонного бюро ЦК КП(б)У та керівник польського відділу Реввійськради Західного фронту. Згодом: зав. Польбюро АПВ ЦК КП(б)У, зав. польбюро Київського окружного КП(б)У, редактор газети “Пролетарська правда” (Київ), заст. редактора газет “*Sierp*” (Харків, 1926–1927) та “*Trybuna radziecka*” (Москва). З 1929 р. – знову в Києві: редактор газети “*Киевский пролетарий*”, зав. відділу окружному КП(б)У, директор Інституту польської пролетарської культури при ВУАН. З жовтня 1932 р. – завідувач культпропвідділу Чернігівського обкому КП(б)У. Заарештований 15 серпня 1933 р., 19 серпня визнав свою “приналежність” до “ПОВ”. Як “керівник”/“комендант” українських “пеовяків” рішенням Колегії ОГПУ ССРСР від 9 березня 1934 р. засуджений до розстрілу. Страчений 3 червня того самого року. Реабілітований ухвалою Військової колегії Верховного Суду ССРСР від 27 лютого 1958 р.

⁴² Див., напр.: *Kaleniczenko P. M. Polska prasa rewolucyjna na Ukrainie (1917–1920) // Z dziejów stosunków polsko-radzieckich: Studia i materiały.* – Warszawa, 1969. – Т. V. – S. 133–139; *його ж. Polacy w walce o zwycięstwo Rewolucji Październikowej na Ukrainie // Kraków – Kijów: Szkice z dziejów stosunków polsko-ukraińskich.* – Kraków, 1969. – S. 188, 199, 224; *Калениченко П. М. Брати по класу – брати по зброї: Участь польських інтернаціоналістів у боротьбі за владу Рад на Україні, 1917–1920 рр.* – К., 1973. – С. 16, 28, 31, 58, 77–79, 81, 83–84, 88, 90, 107–108, 131–132, 152.

⁴³ *Державний архів Чернігівської обл.* – Ф. 8840. – Оп. 3. – Спр. 3297. – Арк. 8–8 зв.

⁴⁴ *Попов М. М. Про боротьбу з націоналізмом // Більшовик України.* – 1934. – № 1. – С. 86.

Заарештували Б. Скарбека за преферансом – під час товариської вечірки у першого секретаря Чернігівського обкому КП(б)У. Перед тим, як піти назавжди, колишній лідер комуністичної роботи з поляками УСРР ще встиг кинути “шефові”: “Тут якась непорозуміння. Я піду, аби все це з’ясувати. Ти за мене не хвилюйся, я собою партію не можу заплямувати.”

⁴⁵ *ЦДАГО України.* – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 422. – Арк. 59 зв.

- ⁴⁶ Докладніше про фабрикацію “справи” “Української Військової Організації” в УССР див.: Рубльов О. С., Черченко Ю. А. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20–50-ті роки ХХ ст.). – К., 1994. – С. 104–130, 288–298; Рубльов О. С. Репресивний режим в Україні, 1930-ті роки: Справа “Української Військової Організації” // *Історія України: Маловідомі імена, події, факти*: Зб. ст. / Редкол.: П. Т. Тронько (відп. ред.) та ін. – К., 1999. – Вип. 9. – С. 169–184; та ін.
- ⁴⁷ XII з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України, 18–23 січня 1934 р.: Стеногр. звіт. – [Харків], 1934. – С. 120.
- ⁴⁸ Григорович Андрій Якович – нар. 1878 р. у с. Труси, Станіславівського повіту (Східна Галичина). Колишній член РСДРП (меншовиків), член РКП(б) з 1918 р. На момент арешту працював інспектором у польських справах Вінницького обласного відділу народної освіти. 26 лютого 1934 р. Судовою трійкою при Колегії ГПУ УССР засуджений до 5-ти років таборів. За обвинувальним висновком, очолював Подільську організацію ПОВ, організував “повстанські і шпигунсько-розвідувальні кадри на Поділлі”, провадив шпигунську діяльність на користь Польщі, постачаючи її військово-розвідувальним матеріалом. Згадану заяву з відмовою від своїх зізнань написав 20 квітня 1934 р. на етапі – під час перебування в Лук'янівській в'язниці Києва. У слідчій справі відсутні матеріали додаткової перевірки скарги А. Григоровича, проте відомо, що постановою Судової трійки при НКВС УССР від 13 жовтня 1935 р. вирок щодо нього було переглянуто й зменшено термін позбавлення волі – з 5-ти до 3-х років таборів.
- ⁴⁹ Гольд Яків Абрамович (1894 – 1937 ?) – уродженець с. Вовчинець, передмістя Станіслава (Східна Галичина, нині – Івано-Франківськ), єврей. До 1913 р. навчався в Станіславівській учительській семінарії. З 1914 р. в австрійському війську – прапорщик 8 ландверного (празького) стрілецького полку. 21 жовтня 1915 р. потрапив до російського полону, де перебував до кінця 1919 р. (Астрахань, Царево, Спаське, Хабаровка, Красная Речка, Ново-Ніколаєвськ, Красноярськ). З січня 1920 р. – доброволець німецького інтернаціонального полку, в охороні спецкорпусу ВЧК в Ярославлі. Восени 1920 р. на прохання Ф. Кона відкликаний у розпорядження ЦК ВКП(б) і скерований до ЦК КП(б)У для використання на “польській роботі”. З січня 1924 р. – зав. Польшюро Вінницького губвідділу народної освіти; у серпні 1925 р. – липні 1926 р. – в апараті НКО УССР (Харків). Згодом упродовж 6-ти років працював у Проскуріві (інспектор культурно-освітніх установ Польшюро Проскурівського окрвідділу народної освіти, директор польської 7-річки). З липня 1932 р. – інспектор відділу праці Мархлевського райвиконкому Київської обл. Зарештований у Мархлевську 18 листопада 1933 р. 26 лютого 1934 р. Судовою трійкою при Колегії ГПУ УССР засуджений до 3-х років таборів. Реабілітований.
- Характеризуючи власну національну ідентичність, зазначав під час допиту 1 грудня 1933 р.: “За вихованням й переконаннями я більше поляк, аніж

єврей. Єврейської мови не знаю й не знав, а рідною мовою вважаю польську.”

⁵⁰ *ДА СБУ*. - Ф. 6. - Оп. 1. - Спр. 37955-ФП, т. 2. - Арк. 86-98.

⁵¹ *Брук Соломон Соломонович* (1896-1938) – уродженець м. Рудні Смоленської обл., єврей. “Відзначився” під час фабрикації “справм” “СВУ” 1929 – 1930 рр., за що одержав орден Червоного Прапора. У 1933-1934 рр. – тво нач. СПВ Вінницького облвідділу ГПУ УССР, з лютого 1934 р. – нач. відділення СПВ ГПУ УССР. Згодом – помічник нач. 4-го відділу УДБ НКВС УССР. 11 липня 1937 р. заарештований за звинуваченням в участі у “троцькістській змові в органах НКВС”. Визнав себе винним, але згодом відмовився від свідчень. 8 лютого 1938 р. рішенням Прокурора та НКВС СССР засуджений до розстрілу (див. про нього також: *Наше минуле: Журнал незалежної історичної думки* за ред. С. Білоконя. – К., 1993. – № 1 (6). – С. 121-128).

⁵² *ДА СБУ*. - Ф. 6. - Оп. 1. - Спр. 37955-ФП, т. 2. - Арк. 97.

⁵³ *Там само*. - Спр. 60830-ФП, т. 10^а. - Арк. 470-471.

⁵⁴ *Там само*. - Т. 103. - Арк. 203 зв.

⁵⁵ *Там само*. - Т. 10^а. - Арк. 462.

⁵⁶ *Теодор Йосип Борисович* (1900-1937) – нар. 7 вересня 1900 р. у Варшаві, єврей. За фахом журналіст. Служив у РСЧА (1920-1921), зокрема, був співробітником польської військової секції Політуправління командування військ України та Криму; працював секретарем українсько-російської делегації у змішаній Українсько-російсько-польській комісії у справах репатріації в Харкові (1921-1923). Член КП(б)У з 1923 р. Закінчив Харківський інститут народного господарства. В 1924-1926 рр. – зав. Центрального польбюро НКО УССР; у 1926-1929 рр. – інструктор, заст. зав. Польбюро АПВ ЦК КП(б)У; в 1929-1933 рр. – відп. редактор газети “*Sierp*”; з травня по листопад 1933 р. – інструктор з нацменроботи Культпропу ЦК КП(б)У. Від листопада 1933 р. до січня 1934 р. – головний редактор Державного видавництва дитячої літератури в Харкові. В лютому 1934 р. за “замовчування зв’язку з викритими неовзяками” виключений з КП(б)У. Під час слідства визнав себе активним учасником ПОВ з 1924 р., свідчив, що спотворював політику партії у питанні про колективізацію у Мархлевському районі й тим самим штучно підбурював польське населення проти советської влади, а на видавничій роботі – гальмував публікацію й поширення советської літератури та підручників польською мовою, натомість просував стару націоналістичну літературу. 21 травня 1934 р. Судовою трійкою при Колегії ГПУ УССР засуджений до 5-ти років таборів. Рішенням Трійки при НКВС УССР від 29 березня 1936 р. засланий до Казахстану на решту терміну відбуття покарання. Працював на малярійній станції в Алма-Аті. 7 серпня 1937 р. заарештований вдруге УДБ НКВС УССР й етапований до Києва, де “визнав”, що під час слідства 1934 р. приховав свою шпигунську роботу на користь Польщі. Постановою НКВС та Прокурора СССР від 1 жовтня 1937 р. засуджений

до вищої міри покарання, страчений 4 жовтня. Реабілітований 16 травня 1958 р. Військовим трибуналом КВО.

⁵⁷ Саулевич Ян Домінікович (1897–1937 ?) – нар. 20 березня 1897 р. у садибі Огородники Двінського повіту Вітебської губ. у родині дрібного шляхтича, який 1908 р. придбав фільварок Гаспарі в Курляндській губ. (Латвія). Закінчив Двінське реальне училище (1914), навчався в Харківському сільськогосподарському інституті (з перервою: 1914–1922). Від травня 1917 р. – член “Польського соціалістичного об’єднання” в Харкові, від серпня – член ППС-лівиці. Наприкінці 1917 р. повернувся до Курляндії, брав участь у насаджуванних там органах советської влади. У 1919–1920 рр. – у РСЧА. Після демобілізації в листопаді 1920 р. відновився в Інституті, котрий закінчив 1922 р. Наступного року став аспірантом того самого вузу. Член КП(б)У з 1924 р.

Один із зачинателів і керівників роботи з національними меншинами (насамперед поляками) України: з 1923 р. – співробітник відділу національних меншин НКВС УССР, у 1924–1930 рр. – член, заступник голови ЦКНМ при ВУЦВК. Згодом – працівник Наркомзему УССР (1930–1934). На момент арешту – начальник відділу Крайового земельного управління у м. Саратові (залишив Харків після того, як 10 жовтня 1934 р. його виключили з партії “за втрату класової пильності й змикання із шкідницькими елементами” в апараті Наркомзему УССР). Під час слідства визнав свою приналежність до ПОВ, але наголошував, що вже давно відійшов від контрреволюційної діяльності, оскільки бажав чесно працювати. 8 червня 1935 р. Спецколегією Київського обласного суду засуджений до 10-ти років таборів. Покарання відбував в Усть-Печорському таборі, де, ймовірно, й був страчений у 1937 р. Реабілітований 26 квітня 1990 р. Судовою колегією з кримінальних справ Верховного Суду УССР.

⁵⁸ Берг Броніслав Адамович (він же – Зальцберг Вітольд Адамович) – нар. у Варшаві 1903 р., єврей. Був членом КПП й ВКП(б) (з 1921 р.). До ССРСР прибув як політемігрант 1927 р.; працював газетярем. Таємний огляд закордонної польськомовної преси за 1934 р., підготовлений МЗС II Ручіпосполитої, так характеризував редаговану ним районну газету: “*Kolektywista Pogranicza*” – (Płoskirów). Wych. 15 razy na miesiąc [...]. Nakład – cirka 2.700 egz. Redaktor: Bronisław Berg. Jedno z najlepiej redagowanych polskich pism rejonowych” (виділення наше. – О. Р.) (Див.: *Polacy na Ukrainie: Zbiór dokumentów. – Cz. 1 / Pod red. S. Stepnia. – T. I. – S. 271*). Був заарештований 11 грудня 1934 р. у Новгородській обл.; 28 грудня 1935 р. Особливою нарадою при НКВС ССРСР засуджений до 5-ти років таборів як “активний учасник контрреволюційної “Польської військової організації”. Винним себе не визнав, неодноразово звертався зі скаргами до партійних і советських органів ССРСР. Звільнений по відбуттю терміну покарання 11 грудня 1939 р. Реабілітований 1956 р.

⁵⁹ ЦДАГО України. - Ф. 1. - Оп. 20. - Спр. 6828. - Арк. 2.

⁶⁰ Там само. - Арк. 4.

⁶¹ Там само. - Арк. 5.

- ⁶² Там само. - Оп. 16. - Спр. 11. - Арк. 294-295.
- ⁶³ Там само. - Арк. 316-317.
- ⁶⁴ Див.: Кульчицький С. Депортації польського і німецького населення з України (1934-1937 рр.) // *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*: Міжвід. зб. наук. праць / Інститут історії України НАН України. - К., 1998. - Вип. 4. - С. 203.
- ⁶⁵ Про депортаційні акції режиму проти поляків УССР докладніше див.: Кульчицький С. Депортації польського і німецького населення з України (1934-1937 рр.) // *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. - Вип. 4. - С. 196-208; Stroński H. Represje stalinizmu wobec ludności polskiej na Ukrainie w latach 1929-1939. - Warszawa, 1998. - S. 173-207 (Rozd. VI. *Deportacje Polaków z miejsc stałego zamieszkania*); та ін.
- ⁶⁶ Про хід переселення з Мархлевського району в 1935 р. докладніше див.: Стронський Г. Злет і падіння: Польський національний район в Україні у 20-30-ті роки. - Тернопіль, 1992. - С. 52-55; Stroński H. Represje stalinizmu wobec ludności polskiej na Ukrainie w latach 1929-1939. - S. 131-139.
- ⁶⁷ ЦДАГО України. - Ф. 1. - Оп. 6. - Спр. 396. - Арк. 166-167.
- ⁶⁸ Там само. - Спр. 375. - Арк. 132.
- ⁶⁹ Стронський Г. Злет і падіння... - С. 55-56.
- ⁷⁰ ЦДАГО України. - Ф. 1. - Оп. 16. - Спр. 12. - Арк. 280, 325, 327.
- ⁷¹ Там само. - Арк. 278, 333.
- ⁷² Там само. - Арк. 342-343.
- ⁷³ Там само. - Оп. 7. - Спр. 424. - Арк. 108.
- ⁷⁴ Текст наказу та закритого листа див.: *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. - 1997. - № 1/2 (4/5). - С. 15-44.
- ⁷⁵ *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. - 1997. - № 1/2 (4/5). - С. 16.
- ⁷⁶ Там само. - С. 17.
- ⁷⁷ Див.: Кульчицький С. Перші депортації польського населення УРСР у світлі сталінської національної політики // *Депортації українців та поляків: кінець 1939 - початок 50-х рр.*: До 50-річчя операції "Вісла" / Упоряд. Ю. Сливка. - Л., 1998. - С. 17.
- ⁷⁸ Рубльов О., Репринцев В. Репресії проти поляків в Україні у 1930-ті роки // *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. - 1995. - № 1/2. - С. 146; див. також: Pietrow N. Polska operacja NKWD // *Karta*. - 1993. - Nr. 11. - S. 24-43.
- ⁷⁹ Цит. за зб.: *Національні відносини в Україні у ХХ ст.*: Зб. док. і матеріалів / Упоряд.: М. І. Панчук (керівник) та ін. - К., 1994. - С. 236.
- ⁸⁰ Коржавин Н. В соблазнах кровавой эпохи // *Новый мир* (Москва). - 1992. - № 7. - С. 192.
- ⁸¹ Див.: K[owalewski] M., dr. Sowiecka polityka narodowościowa w roku 1937 // *Sprawy Narodowościowe*. - 1937. - № 4/5. - S. 506-507.
- ⁸² Див.: Хаустов В. Н. Развитие советских органов государственной безопасности: 1917-1953 гг. // *Cahiers du monde russe* (Paris). - Vol. 42, № 2/4 (*La police politique en Union soviétique, 1918-1953*). - Avril-décembre 2001. - P. 369-370.

- ⁸³ *Науковий архів Інституту історії України НАН України.* - Ф. 1. - Оп. 1. - Спр. 716. - Арк. 66.
- ⁸⁴ *Калениченко П. М.* Прогресивна польська еміграція в СРСР в роки Другої світової війни: Дис. ... канд. іст. наук / Інститут історії АН УРСР. - К., 1956. - С. 77-78.
- ⁸⁵ Див., напр.: *Зашикільняк Л., Крикун М.* Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. - Л., 2002. - С. 570-571.
- ⁸⁶ *Калениченко П. М.* Польська прогресивна еміграція в СРСР в роки Другої світової війни. - К., 1957. - С. 41.

Юрій Крамар
(Луцьк)

РАДИКАЛІЗАЦІЯ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО ЖИТТЯ НА ВОЛИНІ в 2-й половині 1930-х рр.

Включення західноукраїнських земель до складу Речіпосполитої, санкціоноване рішенням Ради послів Антанти у березні 1923 р. поставило українське питання в ранг чи не найбільшої внутрішньополітичної державної проблеми Польщі. Воно стало каталізатором реалізації правлячим табором націонал-демократів доктрини однонаціональної держави.

Ендеки, виходячи з тези, що українці є лише "етнічною масою", неспроможною ідентифікувати себе з приналежністю до певної нації, заперечували перспективу української державності, висували інкорпораційну програму та домагалися проведення політики національної асиміляції цієї меншини¹. Методами форсованої уніфікації національних окраїн служили колонізація, придушення різних форм українського національно-визвольного руху, полонізаційний тиск у політико-культурній сфері. Польсько-українська конфронтація визначала характер міжнаціональних відносин на східних теренах Речіпосполитої в 1918-1926 рр.

Відверто антиукраїнську політику польські націонал-демократи проводили на Волині. Причиною напруження польсько-українських взаємин також була нерозв'язаність більшості соціально-економічних, освітніх та релігійних проблем місцевого населення. Українці, які становили дві третини людності краю, ставилися до нової влади вороже, вважаючи її окупаційною і тимчасовою. До 1925 р. Волинь була тереном збройної акції направленої проти польського державного апарату. Партизанський рух на терені воєводства нерідко інспірувався з території сусіднього СРСР². Це перешкоджало повній інтеграції воєводства до